

PUBLIKACJA WSPÓŁFINANSOWANA ZE ŚRODKÓW UNII EUROPEJSKIEJ W ZAKRESIE PROGRAMU
KRAJOWEGO FUNDUSZU AZYLU, MIGRACJI I INTEGRACJI – „BEZPIECZNA PRZYSTAŃ”

Jadwiga Rogoża

SĄDOWNICTWO W FEDERACJI ROSYJSKIEJ

Kwiecień 2021

WYDZIAŁ INFORMACJI O KRAJACH POCHODZENIA

Zastrzeżenie

Niniejszy raport tematyczny został przygotowany w ramach projektu nr 2/1-2015/BK-FAMI „Zwiększenie zdolności pracowników DPU UDSC do zbierania, gromadzenia, analizy i rozpowszechniania informacji o krajach pochodzenia, 2017-2020”, współfinansowanego ze środków Unii Europejskiej w zakresie Programu Krajowego Funduszu Azylu, Migracji i Integracji – „Bezpieczna przystań”.

Niniejszy raport tematyczny został opracowany przez eksperta zewnętrznego na zlecenie Urzędu do Spraw Cudzoziemców. Raporty ekspertów zewnętrznych powstające na zlecenie Urzędu do Spraw Cudzoziemców są materiałami wykorzystywanymi na potrzeby prowadzenia postępowań w sprawach o udzielenie ochrony międzynarodowej na terytorium Rzeczypospolitej Polskiej. Treść raportu nie przesądza jednak o wyniku decyzji w indywidualnym postępowaniu administracyjnym, gdyż zawsze brana jest pod uwagę całość zgromadzonego materiału dowodowego i indywidualny charakter sprawy.

Informacje zamieszczone w niniejszym raporcie pochodzą z publicznie dostępnych źródeł takich jak: opracowania i raporty organizacji międzynarodowych, rządowych i pozarządowych, artykuły prasowe lub materiały dostępne w Internecie. Niniejszy raport może zawierać również własne spostrzeżenia, doświadczenia i elementy badań terenowych autora.

Prosimy mieć na uwadze, że niniejszy raport stanowi publikację autorską i reprezentuje wyłącznie poglądy i opinie autora.

Oświadczenia i oceny zawarte w niniejszym raporcie nie są i nie mogą być uważane za oświadczenia i oceny własne Urzędu do Spraw Cudzoziemców. Niniejszy raport nie jest także i nie może być uważany za jakąkolwiek deklarację polityczną polskich władz, instytucji lub organów Unii Europejskiej.

Urząd do Spraw Cudzoziemców ani Komisja Europejska nie ponoszą odpowiedzialności prawnej za publikowane w raporcie treści ani nie są zobowiązani do publikacji jego aktualizacji, a także nie ponoszą odpowiedzialności za sposób wykorzystania udostępnionych informacji.

Informujemy, że autorskie prawa majątkowe do niniejszego raportu, w tym prawo do jego rozpowszechniania i publicznego udostępniania w Internecie, przysługują wyłącznie Urzędowi do Spraw Cudzoziemców (adres: ul. Koszykowa 16, 00-564 Warszawa; NIP: 5262548316; REGON: 017315012).

KOREKTA TEKSTU

WIKP UDSC

OPRACOWANIE GRAFICZNE

Anna Ozimek

Spis treści

1. WSTĘP – SĄDOWNICTWO W SYSTEMIE POLITYCZNYM FEDERACJI ROSYJSKIEJ	5
2. STRUKTURA SĄDOWNICTWA W FEDERACJI ROSYJSKIEJ	8
Instancje sądowe	10
Tzw. powszechna kasacja	11
Nowelizacja konstytucji z 2020 r. - zapisy dot. sądów	11
3. SĄDOWNICTWO – PRAKTYKA, WYSTĘPUJĄCE PROBLEMY	13
Upolitycznienie i dyspozycyjność	14
Korupcja	16
Upolitycznienie postępowań gospodarczych	17
Represyjny charakter orzecznictwa	20
Specyfika kadrowa	22
Biurokracja, obciążenia administracyjne	24
Społeczeństwo wobec systemu sądowego	25
4. SĄDOWNICTWO: OBSZARY POPRAWY FUNKCJONOWANIA Z PERSPEKTYWY OBYWATELA	28
Cyfryzacja	28
Możliwość uzyskania satysfakcjonującego wyroku	30
Spadek liczby osób skazywanych i osadzanych	32
Wzrost świadomości prawnej obywateli	32
5. EFEKTYWNOŚĆ SĄDÓW – OBCIĄŻENIE SPRAWAMI, TERMINOWOŚĆ	35
6. SPECYFIKA WYMIARU SPRAWIEDLIWOŚCI NA KAUKAZIE PÓŁNOCNYM	37
Praktyka wymuszania publicznych przeprosin	40
7. PROCES KARNY PROCEDURY DOTYCZĄCE ARESZTU I ZATRZYMANIA, PRAWA ZATRZYMANEGO	42
8. PROCEDURY SĄDOWE, PRAWA OSKARŻONEGO	44
Ława przysięgłych	46
Obrońcy społeczni (pełnomocnicy procesowi)	47
Represyjna praktyka sądowa i śledcza	48
9. PRAWO DO SKUTECZNEGO ODWOŁANIA W TYPOWYCH SPRAWACH KARNYCH	50
10. KAUKAZ PÓŁNOCNY MOŻLIWOŚĆ ODWOŁANIA SIĘ DO FEDERALNYCH SĄDÓW WYŻSZEJ INSTANCJI	51

11. WSPÓŁPRACA Z MIĘDZYNARODOWYMI INSTYTUCJAMI SĄDOWYMI	55
„Suwerenizacja” systemu sądownictwa FR.....	57
12. INSTYTUCJE PRAWNE I SPOŁECZNE POMAGAJĄCE OSOBOM OSKARŻONYM I SKAZANYM	59
Państwowe instytucje broniące praw człowieka i ich ewolucja.....	59
Organizacje pozarządowe	61
Międzynarodowa Grupa Broniąca Praw Człowieka „Agora”	61
Komanda 29.....	63
Komitet ds. Zwalczania Tortur.....	64
Rosja za kratami (Русь Сидящая).....	65
OWD-Info.....	66
Komitet “Wsparcie Obywatelskie”	67
13. OSOBY I GRUPY NARAŻONE NA NIESPRAWIEDLIWY PROCES SĄDOWY W FEDERACJI ROSYJSKIEJ	68
Opozycja polityczna.....	68
Ściganie za krytykę wobec polityki historycznej Kremla	72
Oskarżenia o szpiegostwo, ekstremizm oraz obrazę władzy	74
Świadkowie Jehowy.....	75
Wybrane przypadki skazania lub ograniczenia wolności wobec przedstawicieli ŚJ:.....	79
Przypadki tortur i niehumanitarnego traktowania	81
Członkowie ugrupowań muzułmańskich.....	81
Obrońcy praw człowieka i sygnaliści	83
14. PODSUMOWANIE	85
O Autorze.....	87

1. WSTĘP – SĄDOWNICTWO W SYSTEMIE POLITYCZNYM FEDERACJI ROSYJSKIEJ

Federacja Rosyjska od 1991 roku jest formalnie państwem niezawisłym, zaś według przyjętej w 1993 roku konstytucji – jest państwem demokratycznym, republiką federalną o semi-prezydenckim systemie władzy. Konstytucja przewiduje trójpodział władz, w tym niezawisłość systemu sądowniczego. Rosja jest ponadto od 1996 roku państwem-członkiem Rady Europy, co wiązało się z przyjęciem szeregu zobowiązań w zakresie przestrzegania zasad demokracji i praworządności oraz respektowania praw człowieka. Mimo to stan demokracji w Rosji, w tym niezawisłość systemu sądowniczego, od lat pozostaje przedmiotem troski, zaniepokojenia oraz krytyki ze strony świata zachodniego, co znajduje odzwierciedlenie m.in. w raportach i deklaracjach Rady Europy, OBWE, UE i in.

Problem z niezawisłością rosyjskiego sądownictwa jest elementem szerszego problemu faktycznego niefunkcjonowania trójpodziału władz i formalnej oraz nieformalnej koncentracji najważniejszych uprawnień w ośrodku prezydenckim. Problem ten ma korzenie głęboko w rosyjskiej historii i kształtującej się przez stulecia kulturze politycznej, w której *de facto* nigdy nie istniało niezawisłe sądownictwo, stanowiło natomiast narzędzie głównego ośrodka władzy – cara. W historii najnowszej Rosji, już po rozpadzie Związku Radzieckiego, był okres względnej niezawisłości sądownictwa, co wynikało przede wszystkim ze słabości głównego ośrodka władzy, pewnej dezorganizacji i chaosu, będącego następstwem rozpadu jednej formy ustrojowej i poszukiwana kolejnej. Jednak postępująca od 2000 roku koncentracja władzy w ręku ośrodka prezydenckiego ponownie przywróciła specyficzną „normę dziejową i ustrojową”, skutkując podporządkowaniem Kremlowi i pozbawieniem niezawisłości innych gałęzi władz – ustawodawczej, sądowniczej oraz zwanej „czwartą władzą” sfery mediów. Proces ten toczył się na płaszczyźnie ustawodawczej, ale przede wszystkim w sferze nieformalnej praktyki, która w Rosji w znacznym stopniu kształtuje sposób funkcjonowania administracji państwowej i całej maszyny państwa, a także ma przemożny wpływ na mentalność i nastroje społeczne. Jednym z aspektów tej praktyki jest personalizacja systemu władzy, tj. wpływ mentalności, osobowości i

światopoglądu przedstawicieli wąskiej elity rządzącej, w szczególności prezydenta, na politykę państwa. Fakt, iż prezydent Putin oraz znaczna część jego wpływowego otoczenia wywodzi się ze służb specjalnych (dawnego KGB) sprawiła, iż cały system polityczny z czasem zyskiwał coraz więcej cech represyjności. Jednym z przejawów tego była próba kontroli i penalizacja przejawów aktywności niezależnej od Kremla, zwłaszcza w sferze polityki i aktywności społecznej. Silnie zaważyło to na niezawisłości sądownictwa, ponieważ zwiększyło kontrolę nad tą sferą, która zaczęła być przez Kreml wykorzystywana do roli ogniwa represyjnej maszyny państwowej, penalizującej niekorzystną dla Kremla aktywność obywateli i innych podmiotów. Sądy zostały wciągnięte w proces wydawania wyroków i sankcjonowania rozmaitych represyjnych działań władz.

Personalizacja władzy i wpływy dawnych funkcjonariuszy KGB sprzyjały też stałemu rozszerzaniu (formalnych i nieformalnych) uprawnień struktur siłowych, zwłaszcza Federalnej Służby Bezpieczeństwa, a to z kolei potęgowało ich presję na wymiar sprawiedliwości i nasilało jego represyjny charakter, przejawiający się chociażby w znikomym procencie wyroków uniewinniających (poniżej 0,3% od wszystkich wyroków w 2019).

Obecnie w opinii przeważającej części niezależnych obserwatorów w Rosji oraz za granicą, rosyjski system sądownictwa nie stanowi sfery niezawisłej i stojącej na straży interesów obywateli, tylko wpisany jest w pionowo zbudowany, hierarchiczny model rosyjskiego państwa, w samej Rosji określany mianem „wertykułu władzy”, na czele którego stoi ośrodek prezydencki. W dzisiejszej Rosji sądy pełnią rolę *de facto* instrumentu Kremla, mającego sankcjonować i legitymizować decyzje i działania władzy wykonawczej.

Dużym problemem dla niezawisłości rosyjskiego sądownictwa jest także brak efektywnych instrumentów presji zewnętrznej i tak zwana „suwerenizacja” rosyjskiego państwa i jego przestrzeni prawnej, która nasiliła się zwłaszcza po 2014 roku, po aneksji Krymu i rosnącym rozdziewie między Rosją a państwami Zachodu. Jednym z przejawów tej suwerenizacji w Rosji, zwanej także „walką z zachodnią ingerencją w wewnętrzne sprawy Rosji”, było wprowadzenie ustawowej możliwości niewykonywania werdyktów sądów międzynarodowych, o ile Trybunał Konstytucyjny Rosji uzna, iż są one sprzeczne z rosyjską ustawą zasadniczą.

Wreszcie, symbolicznym podsumowaniem tych procesów i ich wpływu na rosyjskie sądownictwo jest doktryna „demokratyczna”, obrazowo zwerbalizowana w maju 2017 r. przez prezesa rosyjskiego Sądu Konstytucyjnego Walerija Zorkina: „Obrona praw człowieka nie powinna stwarzać zagrożenia dla suwerenności państwa, nie powinna też podrywać moralności i tożsamości religijnej społeczeństwa”. Obrazuje ona jedną z głównych zasad rosyjskiego systemu władzy: interesy państwa są nadrzędne wobec interesów wszelkich innych podmiotów, w tym obywateli.

Dzisiejszą rolę sądów w Rosji można rozpatrywać na dwóch płaszczyznach. W odniesieniu do spraw o podłożu politycznym bądź dotyczących w sposób sporny interesów władz i jej przedstawicieli, sąd pełni rolę dyspozycyjnego instrumentu władzy wykonawczej, struktur siłowych oraz związanych z władzą kręgów biznesowych (oligarchicznych). Jest często orężem do realizacji represyjnej polityki wobec oponentów władz, ale także podmiotów życia gospodarczego i społecznego. Wszelkie sprawy o zabarwieniu politycznym, dotyczące różnego rodzaju konfliktów i sporów z organami państwa czy wpływowymi grupami w elitach, mogą jedynie incydentalnie liczyć na sprawiedliwy wyrok. Z drugiej strony, analiza przebiegu i rozstrzygnięć całej masy toczących się w sądach drobnych spraw o charakterze cywilnym i karnym, dowodzi, iż w procesach tych obywatele mogą często liczyć na rzetelny wyrok (satysfakcjonujący przynajmniej jedną ze stron sporu sądowego), a szansę na to zwiększa świadomość prawna i właściwy dobór adwokata (oraz obrońcy społecznego). Dokonująca się w ostatniej dekadzie cyfryzacja znacznie usprawniła też sytuację w zakresie obsługi obywateli w sądach i urzędach państwowych. Dlatego mimo licznych, rzeczywistych i często głębokich problemów w funkcjonowaniu systemu sądownictwa Rosji, dobrze znanych rosyjskiemu społeczeństwu, obywatele coraz częściej uciekają się do instrumentów sądowych w obronie swoich interesów i coraz częściej uzyskują satysfakcjonujący dla nich wynik.

2. STRUKTURA SĄDOWNICTWA W FEDERACJI ROSYJSKIEJ

Rozwiązania ustrojowe związane z sądownictwem ujęte są w Konstytucji Federacji Rosyjskiej w rozdziale 7¹ oraz rozwinięte i sprecyzowane w konstytucyjnej ustawie „O systemie sądownictwa Federacji Rosyjskiej” przyjętej w 1996 r. (ostatnia nowelizacja – w 2018 r.)², w ustawie „O statusie sędziów w Federacji Rosyjskiej”³ oraz w szeregu innych aktów ustawodawczych i wykonawczych.

W świetle powyższych aktów ustawodawczych, system sądownictwa Federacji Rosyjskiej tworzą: Sąd Konstytucyjny, Sąd Najwyższy, federalne sądy powszechne, sądy arbitrażowe, sądy wojskowe oraz tzw. sędziowie pokoju podmiotów Federacji Rosyjskiej.

Sąd Konstytucyjny jest najwyższym w Federacji Rosyjskiej sądownym organem kontroli konstytucyjnej, wykonującym władzę sądowniczą w drodze postępowania konstytucyjnego dla ochrony podstaw porządku konstytucyjnego, podstawowych praw i wolności człowieka i obywatela, zapewnienia zwierzchności i bezpośredniego działania Konstytucji Federacji Rosyjskiej na całym terytorium Federacji Rosyjskiej. Jego zakres kompetencyjny obejmuje m.in. rozstrzygnięcie (kwalifikowaną większością, na podstawie wniosków Prezydenta Federacji Rosyjskiej, Rady Federacji, Dumy Państwowej, jednej piątej członków Rady Federacji lub deputowanych do Dumy Państwowej, Rządu Federacji Rosyjskiej, Sądu Najwyższego Federacji Rosyjskiej i Naczelnego Sądu Arbitrażowego Federacji Rosyjskiej oraz organów władzy ustawodawczej i wykonawczej podmiotów Federacji Rosyjskiej) kwestii zgodności z Konstytucją Federacji Rosyjskiej m.in. ustaw federalnych, aktów normatywnych prezydenta i umów międzynarodowych przed ich wejściem w życie. Sąd Konstytucyjny także rozstrzyga spory kompetencyjne między federalnymi organami władzy

¹ Zob. Konstytucja Rosji, Warszawa, Wydawnictwo Sejmowe, 2000, z poprawkami, wprowadzonymi w 2015 r. i w 2020 r., https://poland.mid.ru/web/polska_pl/konstytucja-federacji-rosyjskiej

² Zob. Федеральный конституционный закон „О судебной системе Российской Федерации” <http://docs.cntd.ru/document/9034926>

³ Zob. „О статусе судей в Российской Федерации”, <http://base.garant.ru/10103670/>

państwowej oraz orzeka w sprawie trybu wysunięcia oskarżenia wobec Prezydenta Federacji Rosyjskiej o zdradę stanu lub popełnienie innego ciężkiego przestępstwa. Sądy konstytucyjne (statutowe) istnieją także na szczeblu regionalnym, weryfikują one zgodność regionalnych aktów prawnych podmiotów Federacji z ich konstytucjami (statutami). W praktyce sądy takie działają tylko w kilkunastu regionach Rosji, bowiem ich istnienie zależy od władz regionalnych – choć formalnie są niezależne, władze regionów są w stanie doprowadzić do ich likwidacji, zwłaszcza w sytuacji wydawania niekorzystnych dla władz orzeczeń.

Sąd Najwyższy jest najwyższym organem sądowym w sprawach cywilnych, w zakresie rozstrzygania sporów gospodarczych, w sprawach karnych, administracyjnych a także innych, podlegających właściwości sądów powszechnych i sądów arbitrażowych. Sąd Najwyższy sprawuje nadzór nad działalnością sądów powszechnych i arbitrażowych oraz orzeka w kwestiach dotyczących praktyki sądowej.

Sądy powszechne mają w swoich kompetencjach sprawy karne, administracyjne, cywilne. Sądy arbitrażowe rozpatrują spory dotyczące spraw przedsiębiorców oraz szeroko pojętej działalności gospodarczej. Wreszcie, Sąd dyscyplinarny rozpatruje decyzje Wyższego Sędziowskiego Kolegium Kwalifikacyjnego w zakresie przedterminowego zakończenia uprawnień sędziów z uwagi na popełnione wykroczenia dyscyplinarne, nałożenie sankcji dyscyplinarnych itd.

Konstytucja stwierdza, iż sędziowie są niezawisli i podlegają jedynie Konstytucji Federacji Rosyjskiej i prawu federalnemu, są ponadto nieusuwalni, a ich pełnomocnictwa mogą ulec wygaśnięciu lub zawieszeniu wyłącznie w trybie i z przyczyn określonych przez ustawę federalną. Sędziowie są ponadto nietykalni i mogą być pociągnięci do odpowiedzialności karnej wyłącznie w trybie określonym przez ustawę federalną.

Instancje sądowe

Do **sądów I instancji** zaliczane są: sądy miejskie, rejonowe i międzyrejonowe, w sprawach wojskowych – wojskowe sądy garnizonowe, zaś w sprawach gospodarczych – sądy arbitrażowe podmiotów Federacji Rosyjskiej. **II instancja (apelacyjna)** obejmuje: sądy apelacyjne jurysdykcji ogólnej, kolegia sądowe do spraw karnych, cywilnych i administracyjnych w sądach najwyższych rosyjskich regionów i Kolegium Odwoławcze Sądu Najwyższego Federacji Rosyjskiej (w postępowaniu odwoławczym rozpatruje decyzje wydane przez Sąd Najwyższy jako sąd pierwszej instancji; dalsze odwołanie w drodze kasacji jest możliwe tylko do Prezydium Sądu Najwyższego). II instancją w sprawach wojskowych są: Okręgowy (morski) sąd wojskowy i Wojskowy Sąd Apelacyjny, zaś w sprawach gospodarczych – arbitrażowe sądy apelacyjne. **Instancją kasacyjną** są: sądy kasacyjne jurysdykcji ogólnej, w sprawach wojskowych – Wojskowy Sąd Kasacyjny, zaś w sprawach gospodarczych – okręgowe sądy arbitrażowe i Sąd ds. Własności intelektualnej. **Sądami najwyższej instancji sprawującym funkcje nadzoru** jest Prezydium Sądu Najwyższego oraz Sąd Konstytucyjny Federacji Rosyjskiej.

Na szczeblu podmiotów Federacji, poza regionalnymi sądami konstytucyjnymi (statutowymi) funkcjonują również tzw. **sędziowie pokoju** – instytucja sądowa reaktywowana w 1991 roku. Są to sędziowie orzekający wyłącznie w I instancji, a instancją odwoławczą są dla nich sądy miejskie, rejonowe i międzyrejonowe. W ich zakresie kompetencyjnym mieszczą się sprawy niższej rangi, m.in. sprawy karne o przestępstwa zagrożone maksymalną karą 3 lat więzienia, sprawy cywilne, sprawy o wykroczenia administracyjne oraz sprawy wszczęte z oskarżenia prywatnego (gdy postępowanie karne wszczynane jest nie przez prokuratora lub śledczego, lecz na wniosek pokrzywdzonego lub jego bliskich w formie pisemnego oświadczenia).

Tzw. powszechna kasacja

W październiku 2019 roku w Rosji rozpoczęły funkcjonowanie **instancje kasacyjne i apelacyjne w sądach powszechnych**⁴. Powołano nowe sądy instancji kasacyjnej dla federalnych sądów powszechnych i sędziów pokoju w obrębie terytorium właściwego dla danego obwodu kasacyjnego (powołano łącznie 9 powszechnych sądów kasacyjnych). Nowa instancja zyskała miano „**kasacji powszechnej**” (ros. сплошная кассация). Wcześniej, kasacja w postępowaniach karnych była praktycznie martwym instrumentem, a szanse obywateli na uwzględnienie skargi kasacyjnej – bliskie zeru. Wielu prawników i adwokatów nigdy nie uczestniczyło w posiedzeniach sądu kasacyjnego, ponieważ dostęp do nich blokowany był przez tak zwany „filtr sądowy”, który polegał na tym, że wpływające skargi kasacyjne rozpoznawane były przez jednego sędziego, który jednoosobowo decydował, czy skierować je do rozpatrzenia na forum posiedzenia sądu kasacyjnego, czy też odrzucić. Filtr ten określano mianem „kasacji selektywnej”, bowiem skargi kasacyjne co do meritum rozpatrywane były wybiórczo – uwzględniano i do dalszego procedowania kierowano jedynie te, które zdaniem sędziego zawierały poważne przesłanki. Procedura ta została w 2019 r. zastąpiona przez kasację powszechną w nowych sądach kasacyjnych. Obecnie sędzia, bez względu na ocenę skargi, zmuszony jest przesać ją do rozpatrzenia merytorycznego, co zwiększa prawdopodobieństwo rozpatrzenia skargi, a więc działa w interesie obywateli.

Nowelizacja konstytucji z 2020 r. - zapisy dot. sądów

Nowelizacja rosyjskiej konstytucji, przyjęta w ogólnonarodowym głosowaniu w lipcu 2020 r., wprowadza zmiany ustrojowe, skutkujące dalszym demontażem konstytucyjnej zasady trójpodziału władz, m.in. poprzez rozszerzenie formalnych uprawnień prezydenta wobec władzy sądowniczej. Wśród tych zmian należy wymienić

⁴ Zob. Новая кассация. Что изменится в порядке рассмотрения кассационных жалоб, 13.09.2019, https://zakon.ru/blog/2019/9/13/novaya_kassaciya_chno_izmenitsya_v_poryadke_rassmotreniya_kassacionnyh_zhalob

zmniejszenie składu sędziowskiego Sądu Konstytucyjnego z 19 do 11 osób – zdaniem konstytucjonalistów, ma to sprzyjać usunięciu z SK mniej lojalnych wobec Kremla sędziów i ułatwić naciski polityczne na to gremium. Prezydent zyskuje prawo wystąpienia do Rady Federacji o wygaszenie uprawnień sędziów Sądu Konstytucyjnego „w razie dopuszczenia się przez nich uchybień godzących w honor i godność sędziego” (art. 102). Przed nowelizacją konstytucji, proces ten był inicjowany przez samych sędziów. Za problem można uznać też szeroką i rozmytą definicję „uchybień sędziów” oraz dyspozycyjność Rady Federacji wobec prezydenta.

Znacząco zmniejszą się również możliwości zwracania się przez obywateli do Sądu Konstytucyjnego ze skargami o naruszenie ich praw. Obywatele będą mogli odwoływać się do SK jedynie wtedy, gdy „wyczerpią się wszystkie inne krajowe środki odwoławcze”. Dotąd, zarówno sądy, jak i obywatele mogli zwracać się do Sądu Konstytucyjnego równoległe ze sprawami toczącymi się w innych sądach. Rocznie SK rozpatruje 14-16 tysięcy wniosków obywateli i część tych decyzji zapada na korzyść obywateli.

Wreszcie, do Konstytucji (art. 79) wprowadzono zapis, iż Federacja Rosyjska nie wykonuje decyzji organów międzynarodowych podjętych na podstawie umów międzynarodowych, których stroną jest Federacja Rosyjska, jeśli ich treść jest sprzeczna z Konstytucją Federacji Rosyjskiej. Wg opinii ekspertów, poprawka ta ma w intencji władz zniechęcać obywateli do odwoływania się do Europejskiego Trybunału Praw Człowieka, co najczęściej skutkuje przegrywaniem spraw przez państwo rosyjskie i koniecznością wypłaty odszkodowań obywatelom. Na zmiany te (jeszcze na etapie projektu) zwróciła uwagę m.in. Komisja Wenecka, organ doradczy Rady Europy ds. prawa konstytucyjnego. Komisja przypomniła, że Rosja, przystępując do Rady Europy i ratyfikując Europejską Konwencję Praw Człowieka, zobowiązała się do przestrzegania decyzji Europejskiego Trybunału Praw Człowieka. Eksperti komisji zalecali zmianę lub całkowite odrzucenie proponowanej poprawki.

3. SĄDOWNICTWO – PRAKTYKA, WYSTĘPUJĄCE PROBLEMY

Obok kwestii formalno-prawnych, regulujących postępowanie sądowe i prawa osób oskarżonych i skazanych, istnieje rozbudowana sfera praktyki ustawodawczej, zakorzenionej w wielowiekowej kulturze polityczno-prawnej Rosji, która często rzutuje na współczesną literę prawa i wypacza jej zapisy. Kultura polityczna, społeczna i prawna Rosji, kształtująca się przez stulecia, tradycyjnie zogniskowana jest wokół państwa oraz uosabiającego ją władcy (Kremla, prezydenta, władzy wykonawczej) i podporządkowana ich interesom. Formalnie niezawisłe od egzekutywy gałęzie władzy – ustawodawcza i sędziowska – mają w praktyce mocno ograniczoną niezależność i *de facto* pełnią funkcje narzędzi Kremla, sankcjonujących, legitymizujących i wykonujących podjęte wcześniej na Kremlu decyzje (zob. p. Upolitycznienie).

Obywatel pełni w tym systemie funkcję czysto przedmiotową, podporządkowaną państwu (i uosabiającej je grupie rządzącej) i jest wykorzystywany jako narzędzie osiągnięcia celów tego państwa. Jego prawa, choć zapisane w Konstytucji, nie stanowią interesu nadrzędnego i są przez najwyższych przedstawicieli władzy sędziowskiej publicznie podważane (zob. wypowiedź prezesa SK W. Zorkina, zacytowaną we wstępie do niniejszego raportu). Apogeum nieludzkiego traktowania obywateli system sędziowski osiągnął w okresie stalinowskim, gdy w interesach totalitarnej władzy sędziownictwo stało się posłusznym narzędziem („trybikiem”) państwowej maszyny terroru, sankcjonującym eksterminację i osadzanie w łagrach milionów obywateli, uznanych za nielojalnych wobec władzy.

Dzisiejsza Rosja, choć bardzo różna od totalitarnego reżimu stalinowskiego, nadal dźwiga na swoich barkach spuściznę autorytarnego systemu władzy i represyjnego systemu sędziowskiego i penitencjarnego. W dobie dzisiejszej system sędziowski uznawany jest przez większość obserwatorów za jedną z głównych barier w głębszej transformacji politycznej i ustrojowej Rosji i przekształcenia jej w model demokratyczny. Niezależni eksperci, prawnicy, autorzy raportów na temat rosyjskiego sędziownictwa, niemal jednogłośnie wskazują, iż postawy i decyzje uczestników

postępowania sądowego, w tym wydawane przez sędziów wyroki, zależą nie tylko od czynników formalno-prawnych. Ma na nie wpływ szereg czynników o charakterze politycznym, hierarchiczność, arbitralne interesy sędziów, koniunkturalizm, dążenie do awansów i unikanie ryzyka⁵.

Wśród głównych problemów rosyjskiego systemu sędziowskiego, mających swe korzenie w praktyce sprawowania władzy i kulturze politycznej, należy wymienić upolitycznienie i dyspozycyjność wobec władz wykonawczych, represyjny charakter orzecznictwa, przewlekłość procedur sądowych, biurokrację i obciążenia administracyjne oraz korupcję.

Upolitycznienie i dyspozycyjność

Jak już wspomniano powyżej, brak realnego trójpodziału władz i dominacja ośrodka prezydenckiego jest w Rosji problemem systemowym i długofalowym. Sąd w Rosji stanowi nie tyle niezawisłą gałąź władzy, której celem jest obrona interesów obywateli czy kontrola przestrzegania prawa m.in. przez egzekutywę, co jest mechanizmem utrwalania władzy wykonawczej, instrumentem do redystrybucji aktywów w interesie władz. Rozbieżność litery prawa i praktyki można zauważyć, czytając już pierwszy punkt głównej ustawy, regulującej system sędziowski („O systemie sędziowskim Federacji Rosyjskiej”, zob. przypis 2): „Władzę sędziowską w Federacji Rosyjskiej sprawują wyłącznie sądy reprezentowane przez sędziów, członków ławy przysięgłych oraz przez asesorów arbitrażowych zaangażowanych w sposób określony przez prawo. Żadne inne organy ani osoby nie mają prawa przejmować sprawowanie wymiaru sprawiedliwości”. Tymczasem tajemnicą poliszynela jest fakt, że w Rosji w procesach sądowych, mających podłoże polityczne lub rozstrzygających kwestie o dużej wartości finansowej, decyzje są często podejmowane przez polityków (często samo wszczęcie postępowania jest aktem politycznym o przewidywalnym zakończeniu), a następnie przekazywane sędziom, którzy akceptują ten stan rzeczy.

⁵ Zob. Что не так с судебной системой России?, 8.02.2018, <https://paperpaper.ru/judiciary/>

System sądowniczy używany był wielokrotnie w interesie Kremla w kontrowersyjnych sprawach, np. do zwalczania przeciwników politycznych władz (zob. procesy sądowe Michaiła Chodorkowskiego i Jukosu, które zakończyły się skazaniem oligarchy na długoletnie więzienie i przekazaniem jego koncernu w ręce zaufanego współpracownika Putina Igora Sieczyna) czy do sankcjonowania wątpliwych prawnie rozwiązań ustrojowych, wydłużających rządzącego Władimira Putina (Sąd Konstytucyjny 16 marca 2020 r., po zaledwie 2 dniach rozpatrywania sprawy, uznał za zgodne z ustawą zasadniczą „wyzerowanie” kadencji Putina, który po zakończeniu obecnej, już 4. kadencji prezydenckiej, będzie mógł startować na dwie kolejne 6-letnie kadencje)⁶.

Polityczne podłoże werdyktów sądowych dostrzegalne jest przede wszystkim w sprawach dotyczących wyborów czy protestów ulicznych opozycji. Po niemal wszystkich wyborach parlamentarnych, ale także prezydenckich, do sądów napływały liczne skargi składane przez partie opozycyjne, oparte również na dowodach fałszerstw i manipulacji, zgromadzonych przez niezależnych obserwatorów. Skargi te były jednak przez sądy odrzucane; jedynie w wyjątkowych przypadkach obwodowe komisje wyborcze zarządziły ponowne przeliczenie głosów czy ponowne głosowanie w wybranych okręgach, co w najmniejszym stopniu nie wpływało na wyniki głosowania w skali regionu czy kraju.

Problem politycznej dyspozycyjności uosabia popularne w Rosji powiedzenie „prawo telefoniczne”, które odwołuje się do procedury przekazywania sędziom przez telefon „instrukcji” ze szczebla politycznego. „Łącznikiem” w tym procederze staje się z reguły przewodniczący sądu (szerzej zob. p. „Specyfika kadrowa” poniżej), który przekazuje polityczne polecenia poszczególnym sędziom. Równie popularne w ostatnich dekadach stało się określenie „sprawiedliwość basmanna” (ros. басманное правосудие), od nazwy moskiewskiego rejonowego Sądu Basmannego, który zastąpił z kontrowersyjnych procesów i wyroków o podłożu politycznym (m.in. w sprawie Michaiła Chodorkowskiego i koncernu Jukos). To określenie używane bywa do scharakteryzowania sądów o niskim stopniu niezależności, dyspozycyjnych wobec

⁶ Co więcej, ostatnie orzeczenie Sądu Konstytucyjnego stało w sprzeczności z analogicznym orzeczeniem z roku 1998, kiedy to SK orzekł, iż prezydent B. Jelcyn w świetle konstytucji nie ma prawa startowania na trzecią kadencję. Zob. Конституционный суд подтвердил законность обнуления сроков Путина. На это ушло два дня, 16.03.2020, <https://www.bbc.com/russian/news-51912485>

władz, wydających wyroki na zamówienie lub takie, które wiążą się z pogwałceniem praworządności i poczucia sprawiedliwości. Zakorzenie tych określeń w języku rosyjskim jest dodatkowym symptomem upolitycznienia sądów i niskiego zaufania społecznego do wymiaru sprawiedliwości.

Korupcja

Korupcja jest w Rosji systemowym problemem całego państwa i głęboko przenika niemal wszystkie sfery życia. Według międzynarodowego indeksu postrzegania korupcji tworzonego przez Transparency International, Rosja od dłuższego czasu utrzymuje się na dole listy państw: w roku 2019 zajmowała ona 137. miejsce na 180 państw.

Jednak w różnych sferach korupcja w Rosji ma swoją specyfikę i przejawy. W warunkach dysfunkcji instytucji państwowych jest ona często – paradoksalnie – mechanizmem usprawniającym i przyspieszającym procesy i decyzje, patologicznym, lecz efektywnym. Pozwala obywatelom uniknąć kary (np. w sytuacji przekroczenia przepisów drogowych), przyspieszyć załatwienie sprawy w urzędzie, uzyskać korzystne rozstrzygnięcie, np. zwycięstwo w przetargu i in. Często więc sami obywatele z własnej woli uciekają się do korupcji, zamiast wybrać oficjalną drogę załatwienia sprawy – rzecz jasna, ma to miejsce w warunkach dysfunkcji państwa, zawinionej przez rządzących.

Niezwykle trudne czy wręcz niemożliwe jest całościowe oszacowanie skali korupcji w państwie rosyjskim, w tym w sferze sądownictwa, z uwagi na ukryty charakter tego procederu oraz rozległe wpływy przedstawicieli korporacji sędziowskiej czy prokuratorskiej, umożliwiające im tuszowanie ewentualnych skandali. O jej występowaniu można jednak wnosić po wybiórczych, acz głośnych skandalach z udziałem sędziów.

Jednym z najgłośniejszych w ostatnich latach skandali był casus sędzi Jeleny Chachalewej z Kraju Krasnodarskiego, która przyciągnęła zainteresowanie mediów z uwagi na zorganizowanie bardzo wystawnego wesela dla córki, na którym pojawiło się

wiele rosyjskich gwiazd i celebrytów. Media zaczęły badać, skąd sędzia Chachalewa (która w prasie zyskała przydomek „złotej sędziny”) dysponuje środkami na tak wysokie honoraria dla celebrytów i odkryły, iż była ona od wielu lat uwikłana m.in. w nielegalny proceder redystrybucji ziemi (działek ziemi). Wobec sędziny zostało wszczęte postępowanie kontrolne, proces ten rozciągnął się na kilka lat i ostatecznie Wyższe Kwalifikacyjne Kolegium Sędziowskie zwolniło sędzinę ze stanowiska... z powodu „nieusprawiedliwionych nieobecności w pracy”. Pokazuje to, iż nawet sędzia ostentacyjnie skorumpowany, którego dyplom ukończenia studiów prawniczych był kwestionowany, nie został dyscyplinarnie skazany za korupcję.

Można natomiast wskazać pewne prawidłowości i mechanizmy, regulujące procesy korupcyjne w ostatnich latach. Częsty mechanizm to korumpowanie nie tyle sędziów, co organów śledczych (za pośrednictwem adwokatów) dla wstrzymania postępowania jeszcze na etapie śledztwa (postępowanie w sądzie jest bowiem trudniejsze do zatrzymania). W przypadku sędziów o wiele poważniejszym problemem są naciski polityczne i administracyjne, w szczególności ze strony Kremla i struktur siłowych (FSB, Prokuratura, Komitet Śledczy).

Rosja pozostaje obojętna na zalecenia organizacji międzynarodowych, mające poprawić sytuację w tej sferze. W 2019 r. Amnesty International sformułowała wobec Rosji zalecenia dotyczące walki z korupcją, w tym w sferze sądownictwa. Rosja zignorowała jednak większość zaleceń, m.in.: zdefiniowanie obiektywnych kryteriów wyboru sędziów, zwiększenie przejrzystości deklaracji majątkowych sędziów oraz dot. ich wydatków, ograniczenie ich immunitetu oraz przywrócenie do Kodeksu Etyki Sędziowskiej pojęcia konfliktu interesów.

Upolitycznienie postępowań gospodarczych

Głównym podłożem problemów związanych z postępowaniami o charakterze gospodarczym w Rosji jest brak realnej, faktycznej ochrony prawa własności, które w państwach rozwiniętych stanowi podstawę stabilnego funkcjonowania państwa i społeczeństwa oraz rozwoju gospodarczego. O ile Konstytucja i ustawodawstwo Federacji Rosyjskiej przewidują ochronę prawa własności, o tyle poważną – i

decydującą – przeszkodą jest praktyka sądownicza oraz stosowana przez organy ścigania.

Artykuł 8. Konstytucji Rosji stanowi, iż „w Federacji Rosyjskiej własność prywatna, państwowa, komunalna i inne są uznawane i chronione na równych zasadach”, zaś art. 35 głosi, że „nikt nie może zostać pozbawiony swojego majątku inaczej, jak na mocy orzeczenia sądu”. Bardziej szczegółowo kwestie dotyczące prawa własności reguluje ustawodawstwo, w tym prawo cywilne. W zgodnej opinii ekspertów, w praktyce prawo własności państwowej w Rosji nieporównywalnie przeważa wszelkie inne formy własności, a interesy majątkowe obywateli i osób prawnych nie otrzymują równej i należytej ochrony.

Ten fundamentalny problem sięga korzeniami daleko w historię Rosji: co najmniej od czasu rządów Piotra I, uchodzącego za oświeconego monarchę, bogaci przemysłowcy funkcjonowali w warunkach skrajnie ograniczonego prawa własności⁷. W obecnej formie zjawisko to istnieje od momentu rozpadu Związku Radzieckiego i upowszechnienia się w Rosji własności prywatnej. Wynika ono z dwóch połączonych ze sobą problemów: braku niezawisłego sądownictwa, które w państwach rozwiniętych stoi na straży nienaruszalności własności prywatnej oraz celowego dążenia władzy wykonawczej (oraz organów ścigania) do osłabiania w praktyce gwarancji nienaruszalności własności prywatnej, a przez to przeciwdziałanie wykształceniu się silnej, autonomicznej klasy biznesowej i klasy średniej. Powstanie takich wpływowych grup, których interesy byłyby należycie zabezpieczone, prowadziłyby to utraty przez władzę roli arbitra i decydującego wpływu na te grupy.

W tej polityce władz – celowego utrzymywania w niepewności i zawieszeniu stanu „posiadaczy”, przede wszystkim biznesu, ale również obywateli – sądy i organy ścigania odgrywają rolę kluczową. Wielu ekspertów w zakresie prawa wskazuje, że po 1991 r. system sądownictwa stał się narzędziem, do którego uciekają się wpływowi gracze dla osłabienia konkurenta czy przejęcia jego majątku, często metodą jego aresztowania i odizolowania od własnej firmy. W Rosji jest szeroko rozpowszechniony

⁷ Nawet Michaił Rejtern i Siergiej Witte, carscy ministrowie finansów (odpow. w 1862–1878 i 1892–1903), uchodzący za oświeconych zwolenników rozwoju gospodarczego, lekceważyli prawo własności, ograniczając je zarówno metodami legislacyjnymi, jak i przez arbitralne działania państwa. Szerzej zob.: Т. Оуэн, Право собственности в истории России - его нет, как и не было, 14.12.2012, https://www.vedomosti.ru/opinion/articles/2012/12/14/pravo_sobstvennosti_v_istorii_rossii

proceder tzw. „rejderstwa” – przejmowania firm i aktywów znacznie poniżej ich realnej wartości, poprzez wszczynanie postępowań sądowych. Służby podatkowe i organy kontrolne nękają firmy nieskłonne do dobrowolnego przekazania aktywów, na podstawie sfiogowanych zarzutów wszczynane jest śledztwo – co daje pretekst służbom do przejścia wzorów dokumentów i wrażliwych danych firmy. Następnie fałszowana jest dokumentacja przedsiębiorstwa, w wyniku czego rejderzy przejmują jego własność i aktywa. Na koniec całą operację zatwierdza się korzystnym dla rejderów wyrokiem sądu. Według szacunków sprzed kilku lat, w Rosji co roku ma miejsce ok. 700 tys. aktów „rejderstwa”⁸. Proceder jest na tyle rozpowszechniony, że w 2020 r. „Opora Rosji” (główne zrzeszenie średniego i drobnego biznesu w Rosji) opracowała projekt ustawy, wprowadzający ten termin («рейдерский захват») do prawa karnego. Głównym celem tego projektu jest ochrona biznesu przed nielegalnymi działaniami z wykorzystaniem prawa karnego i sądów⁹.

Prawa biznesu i biznesmenów zapisane w kodeksie karnym i cywilnym są nagminnie łamane. Jeden z najczęściej naruszanych przepisów dotyczy nieosadzania podejrzanych o przestępstwa ekonomiczne w aresztach śledczych na czas toczącego się postępowania. Już w 2016 roku Sąd Najwyższy wydał uchwałę o niestosowaniu tego środka zapobiegawczego wobec podejrzanych i oskarżonych o popełnienie przestępstw z zakresu przedsiębiorczości i działalności gospodarczej. Zmiany te wprowadzono do kodeksu karnego (kk) w 2019 r. (art. 108¹⁰) – obecnie kk przewiduje niedopuszczalność zastosowania środka ograniczenia wolności w przypadku, gdy przestępstwo gospodarcze (oszustwo, przywłaszczenie, defraudacja, wyrządzenie szkody majątkowej i in.) ma miejsce w zakresie działalności gospodarczej. Zapisy te nie są jednak w praktyce respektowane. Według różnych szacunków, do aresztów śledczych trafia średnio 90% przedsiębiorców, wobec których organy ścigania wnioskuje do sądu o taki środek zapobiegawczy. To właśnie sąd odgrywa rolę organu sankcjonującego ten represyjny środek mimo liberalizacji kk – co można tłumaczyć

⁸ Ю. Воронина, Рейдерство угрожает малому и среднему бизнесу в России, 7.07.2015, <https://rg.ru/2015/07/07/reyderstvo.html>

⁹ Szerzej zob. <https://www.kommersant.ru/doc/4584351>

¹⁰ Szerzej zob.: Обзор изменений в УК и УПК, а также постановлений Пленума ВС РФ за 2019 г., www.advgazeta.ru/mneniya/obzor-izmeneniy-v-uk-i-upk-a-takzhe-postanovleniy-plenuma-vs-rf-za-2019-g/

presją ze strony organów ścigania lub korupcją. Przedsiębiorcy znajdują się na trzecim miejscu pod względem kategorii oskarżonych, przebywających w areszcie śledczym z powodu postępowań w sprawach ekonomicznych (kolejną są to: bezrobotni, robotnicy, przedsiębiorcy¹¹). Ponadto, po liberalizacji ww. zapisów, nasiliły się praktyki zatrzymywania i aresztowania przedsiębiorców na podstawie innych artykułów kodeksu karnego, w stosunku do których nie obowiązują ww. ograniczenia.

Tendencją ostatnich lat jest, obok prześladowania karnego, lawinowy wzrost liczby postępowań administracyjnych w odniesieniu do przedsiębiorców i osób prawnych: w okresie 2017-2019 trzykrotnie wzrosła łączna suma kar finansowych, nałożonych na przedsiębiorców przez organy kontrolne. Przy tym, o ile liczba samych kontroli zmalała, to nie zmalała liczba spraw wszczętych na podstawie Kodeksu wykroczeń administracyjnych – a zatem spadek liczby kontroli oraz reforma uprawnień kontrolnych i nadzorczych organów państwowych nie doprowadziły do obniżenia swoistego „podatku administracyjnego” od działalności gospodarczej¹². W efekcie, działalność biznesowa w Rosji postrzegana jest jako zajęcie ryzykowne, któremu należytej ochrony nie zapewniają zapisy prawne, a największym wyzwaniem jest praktyka ze strony sądów, struktur siłowych i organów władzy. Według sondaży, aż 84,4% przedsiębiorców w Rosji uważa, że prowadzenie biznesu jest zajęciem niebezpiecznym, nie chronionym w żaden sposób przed nieuzasadnionym prześladowaniem karnym¹³.

Represyjny charakter orzecznictwa

Rosyjskie sądownictwo cechuje rzadko spotykany w krajach demokratycznych represyjny charakter orzecznictwa. Odsetek wyroków uniewinniających pośród wszystkich werdyktów sądowych jest bliski zeru:

¹¹ Кого не надо сажать в СИЗО, 29.08.2018, Wiedomosti, www.vedomosti.ru/opinion/articles/2018/08/29/779421-kogo-ne-nado-sazhat-v-sizo

¹² «Скажите спасибо, что не дали срок»: почему бизнес все чаще попадает под административные статьи, 22.03.2021, www.forbes.ru/karera-i-svoy-biznes/423933-skazhite-spasibo-chno-ne-dali-srok-pochemu-biznes-vse-chashche-popadaet

¹³ Замкнутый опрос ФСО показал рекордное недоверие бизнеса к силовикам, 28.05.2019, RBC.ru, www.rbc.ru/society/28/05/2019/5cebe7939a794754023bf449

2019 – 2256 (0,36% wszystkich wyroków);

2018 - 2083 (0,3%);

2017 - 2233 (0,3%)¹⁴.

Średnio, rosyjski sędzia wydaje wyrok uniewinniający raz na 5-7 lat.

Dla porównania, w Polsce procentowy udział uniewinnionych wśród osób ogółem osądzonych wynosił w 2017 i 2018 r. ok. 3,3%. W Stanach Zjednoczonych w roku 2018 wyrokiem skazującym (tzw. conviction rate) kończyło się średnio 68% spraw¹⁵, w Wielkiej Brytanii w 2017-2018, w zależności od sądu, 80-85%, w Izraelu – ok. 93%. Niższy niż w Rosji procent wyroków uniewinniających jest np. w Chinach – w 2014 r. wynosił on 0,08% (w Rosji udział ten w 2014 r. wyniósł 0,54%¹⁶).

W przypadku Rosji za główne przyczyny tego stanu rzeczy należy uznać wpływ represyjnego charakteru całego systemu państwa oraz fakt, iż część obecnych sędziów wywodzi się z organów prokuratury, skąd odziedziczyła „oskarżycielską” mentalność i nawyki, co więcej, spora część z nich kończyła studia i zaczynała pracę jeszcze w okresie ZSRR. Ponadto, ważą na tym rozbudowane uprawnienia i wpływy (w tym nieformalne) struktur siłowych, w tym przypadku prokuratury. W środowisku prokuratorskim wyrok uniewinniający traktowany jest jak porażka, za którą grożą konsekwencje – po każdej „przegranej” sprawie prokurator otrzymuje naganą, a za 3 nagany w ciągu roku grozi zwolnienie.

Nieporównywalnie wyższy odsetek wyroków uniewinniających (średnio ok. 25%) zapada w procesach z udziałem ławy przysięgłych – szerzej zob. rozdz. 8.

Równocześnie, należy zaznaczyć, iż przy bardzo niskim odsetku wyroków uniewinniających, znaczna liczba wszczynanych śledztw i postępowań (21%) kończy się umorzeniem bez wyroku lub kończona jest na etapie śledztwa, bez wszczęcia

¹⁴ В России впервые с 2013 года выросло число оправдательных приговоров, 15.05.2020, Novaya gazeta, <https://novayagazeta.ru/news/2020/05/15/161495-chislo-opravdatelnykh-prigovorov-v-rossii>

¹⁵ Zob. <https://www.bjs.gov/index.cfm?ty=qa&iid=403>

¹⁶ Według danych Sądu Najwyższego FR, zob. <https://www.finanz.ru/novosti/aktsii/dolya-opravdatelnykh-prigovorov-v-rossii-rukhnula-do-0-36percent-1002239500>

postępowania sądowego – zatem przed sąd trafiają w większości sprawy, które „rokuja” z punktu widzenia oskarżenia¹⁷.

Specyfika kadrowa

Kolejnym czynnikiem, rzutującym na jakość oraz bezstronność orzecznictwa jest **specyfika kadrowa instytucji w sferze sądowniczej**. Stawiane rosyjskim sądom zarzuty o represyjny charakter orzecznictwa oraz dyspozycyjność polityczną wynikają w znacznej mierze ze struktury kadrowej i wcześniejszej socjalizacji zawodowej sędziów. Po rozpadzie ZSRR, w latach 90., bardzo wysoki odsetek sędziów rekrutował się z organów prokuratury, co wносило do pracy sądu specyficzną „oskarżycielską” mentalność i nawyki. Obecnie odsetek sędziów wywodzących się z organów prokuratury zmalał i wynosi ok. 14%. Stale rośnie natomiast procent sędziów wywodzących się z aparatu sądowego niższego szczebla, rekrutujących się spośród byłych sekretarzy sądowych czy asystentów sędziów – wynosi on obecnie ok. 30%. Często są to stosunkowo młode kobiety, mające zaoczne wykształcenie prawnicze.

Eksperti podkreślają, że cechy te kształtują **postawy dyspozycyjności i subordynacji** – zarówno jeśli idzie o płeć (kobiety, zwłaszcza młode, mają w Rosji najczęściej kulturowo zaszczepione postawy posłuszeństwa i karność wobec mężczyzn obdarzonych autorytetem), jak i specyficzną socjalizację zawodową (wcześniejsza praca w aparacie sądu wykształca w nich nawyk wykonywania poleceń oraz wytwarza relacje podległości i lojalności wobec przewodniczącego sądu)¹⁸.

Kluczową pozycję w ramach danego sądu, łączącą w sobie funkcje merytoryczne, finansowe oraz polityczne, ma przewodniczący sądu. Jest on zwierzchnikiem podejmującym decyzje merytoryczne oraz materialne: zarówno o

¹⁷ Zob. Количество гражданских дел растёт, 12.02.2019, https://zakon.ru/discussion/2019/2/12/kolichestvo_grazhdanskih_del_rastet_osnovnoj_istochnik_trebovaniya_bankov_i_zhkh_sudi_podveli_itogi

¹⁸ Zob.: Что не так с судебной системой России? <https://paperpaper.ru/judiciary/> oraz Доклад «Предложения по совершенствованию судебной системы в Российской Федерации и изменению нормативных актов в целях их реализации», 8.02.2018, https://enforce.spb.ru/images/Products/reports/Report_Justice_System_Preview.pdf

przydzielanych sprawach, nominacjach sędziowskich, postępowaniach dyscyplinarnych, ale także o nagrodach, awansach, mieszkaniach służbowych itd. Równocześnie przewodniczący sądów stali się swego rodzaju łącznikami między zarządzanymi przez siebie sądami a władzami politycznymi. To do nich kierowane są „instrukcje” od władz (lokalnych, regionalnych czy federalnych) w przypadku spraw o podłożu politycznym czy związanych z konfliktem z władzami. To oni, mając instrumenty do wywierania nacisków na poszczególnych sędziów, stają się dla władz ważnym instrumentem nieformalnego wpływu na sądy. Dlatego funkcjonujące w prawie ograniczniki dla wytwarzania się takich patologicznych nieformalnych więzi są przez władze omijane. Mimo że prawo ogranicza liczbę dopuszczalnych kadencji na stanowisku przewodniczącego sądu do dwóch, „sprawdzeni” przewodniczący po wygaśnięciu 2 kadencji są często mianowani... na przewodniczącego innego sądu, a wypracowany mechanizm lojalności zostaje zachowany.

W Rosji funkcjonuje szereg **stowarzyszeń sędziowskich i prawniczych**. Po pierwsze, są to organy zrzeszające społeczność sędziowską, wśród których najwyższym jest **Ogólnorosyjski Kongres Sędziów**, który powołuje Radę Sędziów Federacji Rosyjskiej i Najwyższe Kolegium Kwalifikacyjne Sędziów Federacji Rosyjskiej (oraz rady sędziów i kolegia kwalifikacyjne poszczególnych regionów rosyjskich). Ponadto działają społeczne stowarzyszenia branżowe, takie jak **Stowarzyszenie Prawników Rosji**, które jest największym stowarzyszeniem zrzeszającym praktykujących prawników, ekspertów oraz urzędników państwowych i osoby publiczne. Jednak organizacja ta, mimo deklarowanego oddolnego, samorządnego charakteru, jest ściśle i na wielu poziomach powiązana z władzami: zarówno jej powstanie, jak i działalność koordynowana była przez wysokich urzędników państwowych, również wywodzących się ze struktur siłowych (inicjatorem jej powołania był Siergiej Stiepaszyn, b. generał MSW i dyrektor Federalnej Służby Bezpieczeństwa, a w zjeździe założycielskim uczestniczył prezydent Putin). Jej kierownictwo i członkowie, choć często są to prawnicy młodego pokolenia, jest na wiele sposobów powiązana z władzami i strukturami siłowymi. Dla przykładu, prezes zarządu Stowarzyszenia Władimir Gruzdiw to b. funkcjonariusz rosyjskiego wywiadu (Służby Wywiadu Zagranicznego) i b. deputowany Dumy Państwowej z ramienia

kremlowskiej partii „Jedna Rosja”. Jego zastępca, Stanisław Aleksandrow (rocznik 1989) był w przeszłości asystentem deputowanego Dumy, członkiem komisji państwowych, uhonorowany licznymi nagrodami i medalami m.in. Prokuratury Generalnej i innych resortów siłowych, dyplomami Prezydenta Rosji i szeregu urzędników państwowych. Pozostali członkowie zarządu stowarzyszenia są przedstawicielami korporacji powiązanych z elitą kremlowską (Transneft’, Gazprombank), partii Jedna Rosja itd. Pokazuje to istotę tej i innych organizacji funkcjonujących w środowisku sędziowskim i prawniczym, które jedynie pozorują niezależność wobec władzy wykonawczej, a w istocie są z nią powiązane na wielu poziomach, w tym nieformalnym.

Biurokracja, obciążenia administracyjne

Kolejnym problemem rosyjskiego sądownictwa jest jego przeciążenie wymogami biurokratycznymi i administracyjnymi. Wynika to zarówno ze wzrostu liczby wnoszonych do sądów spraw, jak i z rozbudowanej biurokracji. W ciągu ostatnich dwóch dekad (od 2000 do 2019 roku) liczba postępowań cywilnych w sądach wzrosła trzykrotnie. Sędziowie przeładowani są pracą i wymogami biurokratycznymi. Średnio, sędzia rozpatruje aż ok. 140 postępowań miesięcznie. Zmuszony jest regularnie brać nadgodziny – według sondażu przeprowadzonego przez Instytut Problemów Stosowania Prawa, ponad $\frac{3}{4}$ sędziów podało, że zostają po pracy codziennie lub kilka razy w tygodniu¹⁹.

Skutkiem tego przeciążenia jest automatyzacja i rutyna w pracy sędziowskiej – wydawanie werdyktów bez wnikania w szczegóły sprawy, powielanie szablonowych wyroków. Dowodzą tego analizy porównawcze treści orzeczeń sądowych, które często mają niemal identyczne brzmienie, a w których sędziowie zastępując jedynie nazwiska i okoliczności. To najczęściej niekorzystnie odbija się na skazanych, nie uwzględnia bowiem specyfiki ich sprawy, szczególnych uwarunkowań, w tym ewentualnych

¹⁹ Zob.: Что не так с судебной системой России? <https://paperpaper.ru/judiciary/> oraz Доклад «Предложения по совершенствованию судебной системы в Российской Федерации и изменению нормативных актов в целях их реализации», 8.02.2018, https://enforce.spb.ru/images/Products/reports/Report_Justice_System_Preview.pdf

okoliczności łagodzących. Sondaże pokazują, że ze względu na duże obciążenia sędziowie bardziej polegają na dokumentach niż na wystąpieniach stron podczas procesu, a więc w mniejszym stopniu uwzględniają specyfikę jednostkową.

Ponadto, obciążenie pracą bieżącą sprzyja izolacji społecznej i sprawia, iż sędziom brakuje czasu na doksztalcanie się, rozszerzanie horyzontów – zarówno jeśli idzie o znajomość zmian w prawie, studiowanie fachowej literatury, udział w imprezach branżowych i nawiązywanie kontaktów, jak i pogłębianie znajomości szerszego kontekstu polityczno-społecznego, toczących się w kraju i na świecie procesów, istotnych z punktu widzenia humanitarnego sprawowania wymiaru sprawiedliwości.

Spółeczeństwo wobec systemu sądowniczego

Stosunek społeczeństwa do wymiaru sprawiedliwości jest wyraźnie negatywny, dominuje w nim nieufność i niewiara w możliwość uzyskania sprawiedliwego wyroku. Sondaże prowadzone przez Niezależny Ośrodek Badawczy (АНО «Независимый исследовательский Центр») w latach 2018 i 2020²⁰ wykazały, że stosunek ten w ostatnim czasie wręcz się pogarsza. W 2018 r. brak zaufania wobec sądów wyrażało 50% respondentów, a w 2020 r. - już 70%. Zdecydowana większość respondentów opowiedziała się też za głębszą reformą wymiaru sprawiedliwości.

Wśród głównych przyczyn braku zaufania do sądownictwa (pytanie otwarte, odpowiedzi dają łącznie powyżej 100%) wymieniano najczęściej: korupcję (47,6%), brak zaufania wobec władz państwowych jako takich (37,9%), biurokrację i przewlekłość procedur (31,5%), dyspozycyjność sądów wobec władz wykonawczych (28,6%), bezkarność sędziów wydających świadomie niesprawiedliwe wyroki (24,4%) oraz niemożność uzyskania sprawiedliwego wyroku (24%). Badani wyrażali przy tym przekonanie, że rosyjskie sądy bronią głównie interesów tych, którzy „dobrze im zapłacili” (42% badanych), interesy urzędników państwowych (39%). Zaledwie 3% uważa, że bronią one interesów obywateli przestrzegających prawo, a 10% - że wszyscy obywatele są w Rosji równi wobec prawa. Przeważająca część respondentów

²⁰ Отношение россиян к судебной системе (по материалам всероссийского опроса 2020), 17.02.2020, <http://xn---7sbfhedbrfkjgf7af6bcairj9fsg.xn--p1ai/otnoshenie-rossiyan-k-sudebnoj-sisteme-po-materialam-vserossijskogo-oprosa/>

(67%) uznała, że w rosyjskich sądach nie da się obronić praw obywatela, gdy narusza je państwo, a jedynie 21% uważa inaczej.

Badani wyrażają przekonanie, że wydając werdykty rosyjskie sądy kierują się przede wszystkim: poleceniami „z góry” (38%), interesami urzędników (33%), interesami osób, które „zapłaciły” za pożądany wyrok (33%), wymogami prawa (20%), interesami i opiniami prokuratora lub Federalnej Służby Bezpieczeństwa (17%), przekonaniami wewnętrznymi i sumieniem (zaledwie 4%).

Na pytanie, czy sądy zapewniają równe traktowanie przedstawicieli państwa i opozycjonistów, ponad połowa badanych (64%) odpowiedziała, że wyroki dla urzędników są znacznie łagodniejsze (odwrotnie uważa niecałe 3%), a jedynie 5% uznało, że stosunek ten jest jednakowy.

25 % badanych jest przekonanych, że postępowanie karne lub wyroki skazujące dla polityków opozycji są w istocie karą za ich działalność polityczną, kolejne 29% uważa to za prawdopodobne, odwrotnie uważa 9%.

Wreszcie, zdecydowana większość respondentów (80%) uważa, że zmiany i reforma rosyjskiego wymiaru sprawiedliwości są konieczne, a niecałe 6% uważa, że nie są one potrzebne. Wśród najbardziej palących zmian, respondenci wymienili (pytanie otwarte, suma odpowiedzi daje ponad 100%):

- stworzenie efektywnej i działającej procedury pociągania sędziów do odpowiedzialności za wydawanie świadomie niesprawiedliwych orzeczeń – 44%;
- kandydaci na stanowiska sędziowskie powinni być nie powoływani, a wybierani przez obywateli w wyborach powszechnych, co zwiększy niezawisłość sędziów – 32%;
- przedstawiciele społeczeństwa powinni brać udział w ocenie pracy sędziów – 25%;
- zwiększenie udziału obywateli w sprawowaniu wymiaru sprawiedliwości (np. rozszerzenie zakresu spraw rozpatrywanych z udziałem ławy przysięgłych itp.) – 23%;
- zwiększenie wymagań odnośnie stażu pracy dla kandydatów na sędziów, wymaganie posiadania doświadczenia zawodowego poza sądem – 15%.

Prawie $\frac{1}{3}$ badanych (32%) jest przekonana, że przy obecnej władzy żadne reformy nie zmienią sytuacji. Jedynie 3% badanych uznało, że reformy wprowadzone przez obecną władzę są wystarczające.

Na brak zaufania obywateli wobec sądów zwraca również uwagę wielu ekspertów, prawników, konstytucjonalistów – w szczególności na niewiarę w równość poszczególnych obywateli wobec prawa i w nieuchronność kary, na zakorzenioną w rosyjskiej świadomości opozycję między „prawem” a „sprawiedliwością”²¹.

²¹ Zob. Суд присяжных: как соединить справедливость и закон, 27.02.2005, www.hse.ru/news/1163611/1112644.html

4. SĄDOWNICTWO: OBSZARY POPRAWY FUNKCJONOWANIA Z PERSPEKTYWY OBYWATELA

Mimo występujących licznie problemów w systemie sądownictwa Federacji Rosyjskiej, dotkliwych również z perspektywy szeregowego obywatela, **system ten w wybranych obszarach notuje w ostatnich latach także poprawę funkcjonowania, usprawnienie i unowocześnienie.** Jednym z procesów, który do takiej poprawy się przyczynia, jest cyfryzacja, która obejmuje całą rosyjską gospodarkę, działalność administracji państwowej i instytucji publicznych. W odniesieniu do sfery sądownictwa zyskało to zbiorcze miano e-sprawiedliwości (электронного правосудия). Do poprawy funkcjonowania tej sfery przyczyniło się także stworzenie w 2019 r. instancji kasacyjnej przy sądach powszechnych (zob. rozdz. 2), a także rosnąca świadomość prawna obywateli, która sprawia, że z roku na rok zwiększa się liczba spraw toczących się przed rosyjskimi sądami różnych instancji.

Cyfryzacja

W 2019 r. w ramach tzw. projektu narodowego „Gospodarka cyfrowa” Duma Państwowa przyjęła szereg aktów prawnych dostosowujących postępowania sądowe i notarialne do wymogów gospodarki cyfrowej: ustawę przewidującą ujednoczenie zasad składania w formie elektronicznej skarg i wniosków do federalnych sądów arbitrażowych, powszechnych, sędziów pokoju, Federalnej Służby Komorniczej, a także dopuszczalności składania dowodów w sprawie w formie elektronicznej; ustawę umożliwiającą uczestnikom procesu zdalny udział w rozprawie sądowej z wykorzystaniem systemów wideokonferencji; ustawę dot. czynności notarialnych, w tym uregulowania kwestii sporządzania dokumentów notarialnych w formie elektronicznej, zdalnej realizacji czynności notarialnych i in.²².

²² Zob. Сформированы правовые условия в сфере судопроизводства и нотариата в связи с развитием цифровой экономики, www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_319432/05eb425586d835538d1ffa9d907278faa8223ee6/

Korzystanie z usprawnień oferowanych przez cyfryzację okazało się szczególnie przydatne w dobie pandemii i wywołanych nią ograniczeń: formy elektroniczne i zdalne zaczęto znacznie częściej wykorzystywać w praktyce, w tym w zakresie przesyłania dokumentów do sądu oraz zdalnego udziału w rozprawach sądowych. Podczas wiosennej fali pandemii Sąd Najwyższy Federacji Rosyjskiej rekomendował, by format wideokonferencji był wykorzystywany nie tylko w sytuacjach kryzysowych, ale także w zwykłej praktyce sądowej, co wzmocni prawo do ochrony sądowej niektórych kategorii obywateli (np. osób z niepełnosprawnościami, zamieszkałych w dalekich miejscowościach) i będzie sprzyjać obniżeniu kosztów uczestników procesu. Proces ten dopiero nabiera obrotów, ale jest już regularnie wykorzystywany podczas posiedzeń Sądu Najwyższego oraz w 96 sądach arbitrażowych²³.

Od 2006 r. w Rosji działa Państwowy Zautomatyzowany System „Sądownictwo” – system informacyjny zapewniający wolny dostęp do zintegrowanej informacji o postępowaniach sądowych w Rosji. Na portalu <https://sudrf.ru/>, poza informacjami o poszczególnych sądach, można wyszukać sąd właściwy dla miejsca zamieszkania (również tzw. sędziów pokoju) oraz informacje o wydanych wyrokach. Na portalu działa też usługa „e-sądownictwo”, która umożliwia składanie wniosków i innych dokumentów do sądu online, za potwierdzeniem elektronicznego podpisu cyfrowego lub poprzez osobiste konto na portalu Usług Państwowych, co wszakże nie zwalnia obywateli z osobistego udziału w procesie.

Najbardziej zaawansowany i rozbudowany portal zawierający wszechstronne i przydatne dla obywateli informacje z zakresu działalności sądów jurysdykcji ogólnej stworzyła Moskwa (<https://mos-gorsud.ru/>) – można tu wyszukać sąd właściwy dla dzielnicy zamieszkania, sprawdzić wysokość opłat za poszczególne czynności sądowe, portal zawiera też wyszukiwarkę toczących się i zakończonych rozpraw sądowych, statystykę dot. procesów w stolicy oraz szereg przydatnych linków.

Obecnie trwa wdrażanie (które ma zakończyć się do 2024 r.) **serwisu informacyjnego „Sądownictwo Online”**, który ma stać się tzw. **superserwisem** oferującym obywatelowi pełny zakres usług związanych z postępowaniem sądowym:

²³ Szerzej zob. <https://www.garant.ru/article/1416765/> oraz <https://my.arbitr.ru/#help/4/55>

wybór sądu do złożenia pozwu, otrzymywanie zawiadomień i dokumentów w formie elektronicznej, dostęp do materiałów sprawy na koncie osobistym, pomoc interaktywnego asystenta, automatyczne obliczanie oraz uiszczanie wszelkich opłat online, a także zdalny udział w procesie. Superserwis „Sądownictwo Online”, tworzony w ramach tzw. projektu narodowego „Gospodarka cyfrowa”, ma stanowić kompleksową bazę usług związanych z sądami, w ramach portalu Usług Państwowych. Choć pełnoprawna aktywność „superserwisu” ma ruszyć w 2024 r., zdalny udział w rozprawach sądowych ma być możliwy już od 2022 roku (jednak w odniesieniu wyłącznie do spraw cywilnych)²⁴.

Pandemia i związane z nią ograniczenia skłoniły obywateli do ograniczenia kontaktów osobistych i papierowego obiegu dokumentów, a w zamian – do bardziej intensywnego korzystania z elektronicznych form kontaktu i załatwiania spraw. Wg informacji prezesa Sądu Najwyższego Rosji Wiaczesława Lebediewa, przez 11 miesięcy 2020 r. liczba wniosków i zapytań użytkowników do Państwowego Zautomatyzowanego Systemu „Sądownictwo” przekroczyła 3 mld, zaś liczba dokumentów skierowanych do sądów w formie elektronicznej przekroczyła 2 mln.

Możliwość uzyskania satysfakcjonującego wyroku

Stały wzrost liczby spraw wnoszonych do sądów różnych szczebli jest oznaką rosnącej świadomości prawnej Rosjan, może też świadczyć o wzroście zaufania obywateli w to, iż są w stanie częściej uzyskać zadowolający ich werdykt. Mimo iż w sondażach Rosjanie deklarują brak zaufania do wymiaru sprawiedliwości (zob. rozdział 3), to statystyka ostatnich lat dot. spraw sądowych (wykazująca dynamikę wzrostową) każe nieco skorygować te opinie. Przykładowo, łączna liczba spraw toczących się przed sądami powszechnymi w roku 2018 zwiększyła się do 31 mln (z 27 mln w 2017 r.), zaś w sądach arbitrażowych – do 1,9 mln spraw (w 2017 spraw tych

²⁴ Zob. <https://openmedia.io/news/n3/proekt-sozdaniya-superservisa-pravosudie-onlajn-zaneskolko-mesyacev-podorozhal-s-450-mln-do-16-mlrd-rublej/>

było o 160 tys. mniej)²⁵. Z kolei w 2019 r. sądy powszechne rozpatrzyły o 13% więcej spraw cywilnych (19,6 mln) niż w roku 2018²⁶.

Mimo iż w mediach opisywane są najczęściej głośnie procesy polityczne bądź karne, **absolutna większość toczących się przed sądami spraw ma charakter cywilny** i dotyczy praktycznych, często drobnych, spraw życia codziennego obywateli. Przykładowo, **w roku 2018 większość spraw w sądach powszechnych dotyczyła różnego rodzaju sporów mieszkaniowych** (жилищные споры) – 7,1 mln spraw, z których aż 95% dotyczyło ściągania należności za media i opłat z tytułu funduszu remontowego. Łączna liczba spraw w tej kategorii wzrosła w porównaniu z rokiem poprzednim o 1,2 mln., a w porównaniu do 2014 r. wzrost ten był prawie 3-krotny (wówczas rozpatrzono jedynie 2,6 mln spraw mieszkaniowych). Jeszcze szybciej rosła liczba spraw związanych ze spłatą różnego rodzaju zobowiązań kredytowych: z 3,9 mln w 2017 r. do 5,6 mln w roku 2018.

Ponadto **sądy – przede wszystkim arbitrażowe – coraz częściej stosują uproszczony tryb rozpatrywania spraw** – w 2018 r. jedna trzecia spraw w sądach arbitrażowych rozpatrywana była w tym trybie.

Ze statystyki podawanej przez Sąd Najwyższy²⁷ wynika, że w roku 2020 (przez 11 miesięcy) w postępowaniach cywilnych sądy pozytywnie rozpatrzyły 42% pozwów o przywrócenie do pracy, 98% pozwów o wypłacie należnego wynagrodzenia, 88% pozwów o prawo do emerytury. Ponadto, sądy przychyliły się do 83% roszczeń z tytułu ochrony praw konsumentów i 93% pozwów dotyczących zadośćuczynienia z tytułu uszczerbku na zdrowiu i zagrożenia życia. Ponadto, w postępowaniach administracyjnych dotyczących zaskarżenia decyzji (lub zaniechania działań) ze strony władz różnych szczebli sądy uznały 56% pozwów dotyczących sfery mieszkaniowej, 72% pozwów z zakresu ubezpieczeń społecznych, 57% pozwów dotyczących służby zdrowia.

²⁵ Zob. Количество гражданских дел растёт, 12.02.2019, https://zakon.ru/discussion/2019/2/12/kolichestvo_grazhdanskih_del_rastet_osnovnoj_istochnik_trebovaniya_bankov_i_zhkh_sudi_podveli_itogi

²⁶ Zob. Верховный суд подвел итоги работы судов за 2019 год, 11.02.2020, <https://pravo.ru/story/218428/>

²⁷ Zob. Вячеслав Лебедев принял участие в пленарном заседании Совета судей России, 8.12.2020, http://supcourt.ru/press_center/news/29460/

Efektywność sądownictwa z perspektywy obywatela poprawiło również wprowadzenie tzw. powszechnej kasacji (zob. rozdz. 2) – odsetek uznanych skarg kasacyjnych w postępowaniach cywilnych wzrósł z 4% do 13%, w postępowaniach administracyjnych - z 3% do 16%, w postępowaniach karnych - z 8% do 12%²⁸.

Spadek liczby osób skazywanych i osadzanych

Kolejnym obszarem względnej humanizacji rosyjskiego sądownictwa i wymiaru sprawiedliwości jest spadek ogólnej liczby osób skazanych oraz odbywających karę pozbawienia wolności. W 2018 r. na karę pozbawienia wolności skazano ok. 200 tys. osób, tj. o 7% mniej niż w roku 2017. Spadek ten utrzymuje się już od lat, a **na przestrzeni ostatnich 20 lat liczba osób odsiadujących wyrok więzienia (lub kolonii karnych i in.) spadła o połowę – z 1,06 mln w roku 1999 do 563 tys. w 2018 roku.** Równocześnie, kara pozbawienia wolności nadal pozostaje najpopularniejszą sankcją: w 2018 r. otrzymało ją 29% skazanych, podczas gdy karę w zawieszeniu – 25%, a na prace przymusowe skazano 17% skazanych²⁹.

Wzrost świadomości prawnej obywateli

Ważnym procesem sprzyjającym skutecznemu dochodzeniu przez obywateli swoich praw przed sądami jest wzrost ich świadomości oraz kompetencji prawnych. W 2019 r. przeprowadzono badanie opinii publicznej³⁰, mierzące tzw. wskaźnik kompetencji prawnych rosyjskiego społeczeństwa, mierzący poziom wiedzy obywateli w zakresie spraw prawnych oraz poziom ich umiejętności i aktywności w dochodzeniu swoich praw. Na podstawie badań ustalono średni wskaźnik kompetencji prawnych na poziomie 47 punktów procentowych (na 100 możliwych, najwyższą ocenę otrzymali

²⁸ Ibid.

²⁹ Zob. Количество гражданских дел растёт, Ibid.

³⁰ Badanie przeprowadzone przez ośrodek analityczny NAFI i Korporację Prawniczą Amulex, Россияне охотнее отстаивают свои права в теории, чем на практике, 23.03.2020, <https://nafi.ru/analytics/rossiyane-okhotnee-otstaivayut-svoi-prava-v-teorii-chem-na-praktike-en-russians-more-willingly-defen/>

respondenci, którzy wykazali się wysokim poziomem wiedzy oraz aktywną postawą w obronie swoich praw).

Badanie wykazało, że co piąty ankietowany (22%) w 2018 r. musiał zmierzyć się z naruszeniem swoich praw. Najczęściej dochodziło do tego w takich sferach jak mieszkalnictwo i usługi komunalne, medycyna, stosunki z pracodawcą, handel detaliczny i usługi socjalne. W ciągu 2018r. **o 12 p.p. wzrosła liczba Rosjan gotowych do aktywnej obrony swoich praw – z 43 do 55%**. Ankietowani zaczęli również coraz częściej deklarować gotowość brania na siebie odpowiedzialności za ochronę swoich dóbr osobistych (27% w 2019 roku wobec 19% w 2018 roku). Wprawdzie więcej badanych wyrażało teoretyczną chęć obrony swoich praw niż to robiło w praktyce (89% Rosjan deklarowało gotowość podjęcia jakichś działań w hipotetycznej sytuacji naruszenia ich praw, 75% podjęło jakieś działania), ale i tak coraz częściej te działania realnie podejmują (w 2018 r. podjęło je 68% badanych, a w 2019 – 75%).

Jednak nadal Rosjanie wolą załatwiać problem bez uciekania się do sądów i prawników, lecz bezpośrednio z tymi, którzy naruszyli ich prawa – samodzielne działania podjęło 42% osób, 10% złożyło wnioski do prokuratury czy innych organów władzy, 10% wynajęło prawnika do obrony swoich interesów, zaś jedynie 7% złożyło samodzielnie pozew sądowy (25% nie podjęło żadnych działań, jednak rok wcześniej było ich 32%).

Najczęściej zainteresowanie obroną swoich praw wykazują Rosjanie młodszego pokolenia, w wieku 25-34 lat (48%), osoby z wyższym wykształceniem (49%) i wysokimi dochodami (60%), kierownicy różnych szczebli (62%).

Co więcej, w rosyjskim społeczeństwie rośnie zainteresowanie edukacją w zakresie znajomości prawa – 40% badanych zadeklarowało, że chciałoby uczęszczać na specjalne kursy z zakresu prawa, a 78% uznało za wskazane kształcenie dzieci w zakresie znajomości prawa. Coraz częściej Rosjanie formalizują też różne umowy i usługi, które wcześniej najczęściej świadczone były w szarej strefie (takie jak np. wynajem mieszkań), świadomi, iż służy to ochronie ich interesów w razie jakichkolwiek problemów czy kwestii spornych.

Z kolei niektóre kategorie rosyjskiego społeczeństwa demonstrują swoisty „nihilizm prawny”, choć należy odnotować, że zjawisko to wykazuje dynamikę spadkową. W 2019 r. co czwarty badany nie podjął żadnych działań, by zabezpieczyć

swoje interesy w przypadku sporów prawnych – lecz w ciągu roku wskaźnik ten spadł o 7 p.p. 9% respondentów uznało, że podejmowanie działań w obronie swoich praw nie przyniesie żadnych efektów (rok wcześniej tak uważało 13%). 20% z kolei wyraziło przekonanie, że przestrzeganie ich praw jest od nich samych całkowicie lub prawie całkowicie niezależne (rok wcześniej – 27%).

Często w odniesieniu do szerokich rzesz społecznych rolę popularyzatorów prawa, praw człowieka i samej idei podmiotowości obywatela wobec organów państwowych, w tym sądów, przyjmują popularni dziennikarze i aktywiści, którzy za pośrednictwem mediów i kanałów internetowych w sposób charyzmatyczny i przystępny propagują wiedzę o prawach obywatelskich w konkretnym ujęciu oraz zachęcają obywateli do poszukiwania skutecznej pomocy.

Wśród wielu takich osób czy instytucji można wymienić **Fundację Walki z Korupcją**, założoną przez Aleksieja Nawalnego. Sam Nawalny oraz inni charyzmatyczni prawnicy fundacji, m.in. Lubow Sobol, od lat w przystępny i kreatywny sposób edukują internautów w zakresie ich praw oraz zachęcają do walki z nadużyciami urzędników czy struktur siłowych. Jeden z ich projektów „RosJama” (zainicjowany w 2011 roku) miał na celu uświadomienie mieszkańcom, że służby drogowe mają obowiązek w ciągu 37 dni od złożenia przez obywateli zgłoszenia uszkodzeń nawierzchni drogowej wyremontować uszkodzone odcinki. Strona internetowa RosJamy umożliwia wypełnienie formularza w imieniu użytkownika i przesłanie skargi do policji drogowej. Jeżeli skarga pozostawała bez odpowiedzi, strona umożliwia wygenerowanie wniosku do prokuratury, która za pośrednictwem sądu zobowiązywała wykonawcę do naprawy drogi. Zaowocowało to lawiną skarg, składanych przez obywateli, z których wiele zostało uwzględnionych – a drogi naprawione. A przy okazji okazało się to świetną szkołą postaw obywatelskich w bardzo konkretnym wymiarze, motywującą Rosjan do zabiegania o swoje prawa i podsuwającą im potrzebne instrumenty prawne.

5. EFEKTYWNOŚĆ SĄDÓW – OBCIĄŻENIE SPRAWAMI, TERMINOWOŚĆ

Terminy rozpatrywania poszczególnych spraw cywilnych reguluje Kodeks Postępowania Cywilnego, art. 154, zgodnie z którym:

- sprawy cywilne są przez sąd rozpatrywane i rozstrzygane przed upływem dwóch miesięcy od dnia wpłynięcia wniosku do sądu, a przez sędziego pokoju przed upływem miesiąca od dnia przyjęcia wniosku o wszczęcie postępowania;
- przed upływem miesiąca rozpatrywane i rozstrzygane są sprawy: przywrócenia do pracy, ściągania alimentów, przebudowy obiektów budowlanych, ustalenia zasad użytkowania i zagospodarowania terenu, dokumentacji zagospodarowania przestrzennego, prawa majątkowe do działek itd.

W odniesieniu do spraw karnych, rosyjskie prawo nie zawiera natomiast jednoznacznej definicji „rozsądnego terminu”, w którym sprawa musi zostać rozpatrzona przez sąd. Zgodnie z art. 233 Kodeksu postępowania karnego, rozpoznanie sprawy karnej przez sąd należy rozpocząć nie później niż 14 dni od daty wydania przez sędziego postanowienia o wyznaczeniu rozprawy, a w sprawach karnych rozpoznawanych przez sąd z udziałem ławy przysięgłych – nie później niż 30 dni. Rozpatrywanie sprawy karnej przez sędziego pokoju odbywa się na ogólnych zasadach, ale proces musi rozpocząć się nie wcześniej niż 3 i nie później niż 14 dni od daty wpłynięcia wniosku lub sprawy karnej do sądu (art. 321 kpk).

Ustawodawstwo karne nie określa terminu zakończenia sprawy karnej w sądzie pierwszej instancji, zawiera jedynie ogólne zalecenia dla sędziego, by rozpatrywał każdy konkretny przypadek indywidualnie i określał „rozsądny” termin rozpatrzenia sprawy karnej, kierując się następującymi kryteriami – zakresem zarzutów, złożonością i okolicznościami sprawy. Sędzia zobowiązany jest przy tym do podjęcia wszelkich niezbędnych środków, aby zapewnić stawiennictwo na posiedzeniu sądowym stron postępowania karnego, świadków, aż do zastosowania środków przymusu proceduralnego (np. doprowadzenie przed sąd), zaś w stosunku do oskarżonego – może zmienić środek przymusu (art. 255 Kodeksu Postępowania

Karnego). Artykuł ten stanowi natomiast, że w przypadku wyboru jako środka zapobiegawczego aresztowania oskarżonego, okres jego aresztowania od dnia wpływu sprawy karnej do sądu do czasu wydania wyroku nie może przekroczyć 6 miesięcy. Zapis ten teoretycznie zobowiązuje sędziów do rozpatrzenia sprawy karnej przed upływem 6 miesięcy, nie jest to jednak zawsze respektowane w praktyce.

Przyspieszeniu tego procesu ma sprzyjać przyjęta w 2020 r. nowelizacja Kodeksu postępowania karnego i szeregu innych aktów, która uściśla pojęcie tzw. rozsądnego czasu trwania postępowania sądowego (ros. разумное судопроизводство). Po nowelizacji czas ten jest odliczany od dnia wszczęcia postępowania lub złożenia zawiadomienia przez ofiarę przestępstwa. Wcześniej liczone go od wszczęcia sprawy karnej do momentu jej zakończenia lub skazania sprawcy, a więc nie wliczano doń czasu, w którym wniosek był rozpatrywany przed formalnym wszczęciem sprawy karnej, co utrudniało poszkodowanym uzyskanie odszkodowania za przewlekłość postępowania.

Przewlekłość procedur jest natomiast dotkliwym problemem w zakresie wykonywania zasądzonych wyroków – czy to sądów krajowych, czy międzynarodowych. Na **problem opóźnienia lub niewykonywania wyroków sądów** od dawna zwraca uwagę Europejski Trybunał Praw Człowieka. W okresie od 2010 do 2015 roku ETPCz stwierdził 72 przypadki niewykonania przez Rosję wyroku uchwalonego przez sąd krajowy. Jest to wskaźnik rekordowy na tle innych państw członkowskich Rady Europy, stanowiący blisko 20% wszystkich naruszeń tego rodzaju we wszystkich państwach członkowskich RE.

W roku 2020, który na całym świecie upłynął pod znakiem pandemii, **związane z Covid-19 ograniczenia dodatkowo wpłynęły na spowolnienie tempa pracy** rosyjskich sądów. Były one zmuszone ograniczać liczbę posiedzeń, osobiste przyjęcia interesantów, ograniczany był ponadto wstęp do budynków sądu dla osób nieuczestniczących w postępowaniu, w tym przedstawicieli mediów i innych obserwatorów. Obywatele byli zachęceni do przesyłania materiałów procesowych pocztą lub za pośrednictwem konta na Portalu Informacyjnym Sądów Jurysdykcji Ogólnej.

6. SPECYFIKA WYMIARU SPRAWIEDLIWOŚCI NA KAUKAZIE PÓŁNOCNYM

Republiki Kaukazu Północnego, z uwagi na ich wyraźną specyfikę etniczną, kulturową, religijną, tradycyjnie cechuje swego rodzaju „**pluralizm prawny**”³¹, **czyli współistnienie prawa stanowionego Federacji Rosyjskiej i sądów publicznych ze specyficzną praktyką w zakresie postępowań procesualnych i sądowych, wydawania wyroków, ale także tradycyjnych form wymiaru sprawiedliwości oraz poczucia sprawiedliwości i autorytetów w zakresie ferowania wyroków.**

Choć formalnie na terenie Kaukazu Północnego, który jest nieodłączną częścią Federacji Rosyjskiej, obowiązuje świeckie prawo uchwalone przez rosyjskie organy ustawodawcze, wspomniana specyfika kulturowa przesądza często o wyborze przez samych mieszkańców Kaukazu Północnego innych systemów prawnych – np. **szariatu** normującego postępowanie wyznawców islamu (którzy na Kaukazie Płn. stanowią absolutną większość) lub **adatu**, czyli prawa zwyczajowego stanowiącego zbiór tradycji lokalnych. Odrodzenie tych form wymiaru sprawiedliwości rozpoczęło się na Kaukazie Północnym po rozpadzie Związku Radzieckiego, jednak do 1996 r. kodeks karny FR uznawał ich stosowanie za ciężkie przestępstwo. Od tego czasu sądy szariatu zaczęły się upowszechniać, w szczególności na terenie Czeczenii i Inguszetii (w tej ostatniej republice uchwalono wręcz ustawę, gdzie sędziom sądów powszechnych nakazywano kierowanie się normami adatu i szariatu). W ostatnich latach sądy szariackie reprezentują najczęściej imamowie meczetów piątkowych danych republik, którzy w piątki pełnią obowiązki lokalnego sędziego (kadi) i przewodniczą zebraniom rady gminy.

W wielu sprawach o charakterze cywilnym, najczęściej w sytuacjach konfliktów rodzinnych (na przykład rozwodów) **mieszkańcy sami mogą wybrać, czy staną przed sądem, czy wybiorą prawo szariatu lub tradycje w ramach adatu.** Do form tradycyjnych mieszkańcy Kaukazu Północnego często uciekają się w takich kwestiach jak wiano (zakazane prawem rosyjskim i przez adat, za to dozwolone według

³¹ Zob. А.И. Першиц, Я.С. Смирнова, Юридический плюрализм народов Северного Кавказа, <http://ecsocman.hse.ru/data/606/842/1216/008pershits.pdf>

szariatu) czy tradycji porwania panny młodej przed ślubem (tradycji zakazanej prawem rosyjskim i nie aprobowanej przez szariat, za to dopuszczanej w ramach adatu). Jednak pod wyrok tradycyjnych instytucji sprawiedliwości poddawane są nieraz nawet tak „świeckie” kwestie jak wypadki drogowe, zwrot długu, kwestie dziedziczenia.

Z uwagi na różnice w wymienionych systemach prawnych, wyroki czy rozwiązania tych sporów i spraw konfliktowych mogą się mocno różnić. Przykładowo, w kwestii decyzji, z kim z małżonków pozostaną dzieci po rozwodzie, adat bezwzględnie faworyzuje ojca, szariat bierze pod uwagę wiek dziecka i raczej pozostawia małoletnie dzieci z matką, zaś prawo rosyjskie, choć przewiduje równość małżonków, w praktyce najczęściej przyznaje prawo opieki matce³².

Badanie przeprowadzone w republikach Inguszetii i Czeczenii³³ wykazało, iż mieszkańcy Inguszetii są skłonni częściej odwoływać się do prawa rosyjskiego (wybiera je 41% badanych), niż w przypadku Czeczenii (35%). W Czeczenii z kolei większy odsetek mieszkańców odwoływał się do szariatu i adatu (odpowiednio 36% i 21%) niż w Inguszetii (31% i 15%). Badanie wykazało też, że w Czeczenii kobiety zdecydowanie częściej niż mężczyźni są skłonne uciekać się do sądów, z kolei osoby skupione w obozach uchodźców podczas ostrych faz konfliktu były zdecydowanie bardziej skłonne poddawać się wyrokom szariatu. Podczas pierwszej wojny czeczeńskiej (1994-1996) mieszkańcy miejscowości, na terenie których odbywały się działania wojenne, znacznie mniej ufali sądom i częściej opowiadali się za szariatem, zaś podczas drugiej wojny czeczeńskiej (od 1999) częściej skłaniali się ku sądom.

Znamiennym w tym kontekście procesem w Czeczenii była (relatywna) emancypacja kobiet w okresie wojen czeczeńskich, wynikająca z zaangażowania mężczyzn w walkę zbrojną, w której wielu z nich zginęło, zostało rannych lub w inny sposób wyeliminowanych z życia społecznego. Kobiety przejmowały odpowiedzialność za utrzymanie rodzin, podejmowały pracę zawodową, brały na siebie decydowanie o wielu istotnych sprawach. To skutkowało częściowym

³² E. Ходжаева, Как Чечня выбирает между шариатом, адатом и мировым судом, 19.09.2018, Vedomosti, <https://www.vedomosti.ru/opinion/articles/2018/09/19/781432-kak-chechnya-vibiraet-mezhdu-shariatom-i-mirovim-sudom>

³³ Badanie na próbie 1200 Czeczeńów oraz 400 Inguszy. E. Lazarev, Laws in Conflict: Legacies of War and Legal Pluralism in Chechnya, 2 June 2018, Columbia University, <https://academiccommons.columbia.edu/doi/10.7916/D8FF58S2>

odchodzeniem przez nie od tradycyjnej czeczeńskiej obyczajowości i większą identyfikacją z rosyjską przestrzenią kulturową i prawną. Jak wykazało cytowane wyżej badanie, w Czeczenii kobiety częściej niż mężczyźni oddawały pierwszeństwo sądom powszechnym kosztem prawa zwyczajowego czy religijnego, same bowiem stały się beneficjentkami prawa stanowionego. Obecnie przez formalnie lojalnego wobec Moskwy Ramzana Kadyrowa forsowany jest proces odwrotny, rugowane jest ustawodawstwo rosyjskie, ogłasza się prymat regionalnych form sprawiedliwości i tradycji, a to zwiększa presję na czeczeńskie kobiety, spychając je ponownie do tradycyjnych ról społecznych.

Dystansowanie się od ustawodawstwa rosyjskiego skutkuje stosowaniem w sprawach karnych niezwykle represyjnej praktyki sądowej, zwłaszcza w Czeczenii (czego przykładem są sfingowane procesy oponentów reżimu czy wręcz pozasądowe egzekucje), zaś w sprawach cywilnych – nakłanianie przez władze republiki społeczeństwa do rozwiązywania sporów i regulacji wszelkich spraw poprzez normy religijne i tradycyjną obyczajowość. Przykładowo, na terenie Czeczenii do dziś otwarcie praktykuje się tzw. zemstę krwi. Często władze Czeczenii zastraszają ofiary prześladowań lub ich rodziny, zniechęcając ich do składania skarg do państwowych organów ścigania. Byłoby to potwierdzeniem trwającego już od lat trendu na **powiększanie się rozziewu między sferą polityczną, legislacyjną, administracyjną, kulturową Czeczenii i całej Federacji Rosyjskiej.**

Największe problemy z łamaniem praw obywateli występują w Czeczenii. Po zakończeniu drugiej wojny czeczeńskiej w republice przez kilka lat panował względny spokój i postępowała odbudowa, jednak w ostatniej dekadzie **Ramzan Kadyrow zbudował tam niemal totalitarny reżim**, oparty się na terrorze i wszechwładzy jego struktur siłowych. Łamanie praw człowieka, represje i brutalne prześladowania stały się rutynową, masową praktyką, a bezprawne zatrzymania, wymuszanie okupów, tortury i egzekucje pozasądowe – codziennością. Ponadto, jak w systemach totalitarnych, władze Czeczenii dążą do pełnej kontroli nie tylko aktywności publicznej, politycznej i ekonomicznej obywateli, ale także do ich sfery religijnej, kulturalnej i prywatnej i ostro karzą wszelkie odstępstwa od narzucanych przez siebie standardów. Sytuację dodatkowo pogarsza fakt, iż mimo regularnych deklaracji lojalności

Kadyrowa wobec Władimira Putina, **Czeczenia pozostaje faktycznie poza kontrolą federalnych struktur władzy**. Jedną z wielu ilustracji tej patologicznej autonomii jest przebieg śledztwa w sprawie zabójstwa Borysa Niemcowa w 2015 r., którego – według ustaleń śledczych – dokonali funkcjonariusze czeczeńskich struktur siłowych. Prowadzący postępowanie Komitet Śledczy Federacji Rosyjskiej, kiedy usiłował przesłuchać przedstawicieli czeczeńskiego establishmentu, podejrzewanych o zlecenie zabójstwa (w tym dowódcy czeczeńskiego batalionu „Północ” Rusłana Gieremiejewa) nie był w stanie tego dokonać, bowiem jego przedstawiciele, którzy udali się do Czeczenii, nie zostali wpuszczeni do domu Gieremiejewa, a sam Gieremiejew zignorował wezwania do moskiewskiego sądu.

Z uwagi na totalitarny model rządów Ramzana Kadyrowa, informacje o życiu codziennym Czeczenii, w tym o sytuacji obywateli, są stosunkowo skąpe, a ich dopływ zmniejszyło ponadto wycofanie się z regionu struktur broniących praw człowieka (Memoriał, Komitet ds. Zwalczania Tortur) i presja na obrońców praw człowieka i niezależnych dziennikarzy. O ile stosunkowo wiele informacji napływa o represjach wobec osób publicznych, o tyle większość informacji dotyczących prześladowań zwykłych obywateli i naruszania ich praw pozostaje szerzej nieznaną. W ostatnich latach wyłomu w tej zmowie milczenia dokonują serwisy internetowe, wśród których największy rozgłos zyskał kanał w sieci Telegram „1ADAT”, opozycyjny wobec reżimu Kadyrowa, informujący o prześladowaniach, zabójstwach czy zaginięciach mieszkańców Czeczenii, zwłaszcza takich, którzy w jakiś sposób angażowali się w aktywność polityczno-społeczną, sprzeczną z linią władz (jednak moderator kanału Sałman Tepsurkajew sam stał się ofiarą represji – zob. rozdział 10).

Praktyka wymuszania publicznych przeprosin

Od wielu lat na Kaukazie Północnym, a zwłaszcza w Czeczenii, upowszechniła się praktyka wymuszania przez władze i struktury siłowe na obywatelach publicznych przeprosin, często transmitowanych przez główną telewizję republiki lub publikowanych w Internecie. Temu upokarzającemu procederowi (który, jak można się domyśleć, jest poprzedzony zastraszaniem lub użyciem siły) poddawani są różni

obywatele, których zachowanie w jakiś sposób wyłamuje się z narzuconych przez władze standardów. Niekiedy stosowany on jest w celach „wychowawczych” czy profilaktycznych, dla demonstracji siły ze strony władz. Przepraszają nie tylko zwykli mieszkańcy, ale także politycy, działacze religijni i kulturalni, mieszkańcy innych regionów. W samym 2020 r. miało miejsce wiele takich przypadków. Przykładowo, czeczeńska telewizja wyemitowała publiczne przeprosiny czterech nastolatków za uszkodzenie ogrodzenia na terenie szkoły w Grozным – chłopcy wraz z rodzicami, wszyscy ze spuszczoneymi głowami, przepraszali przed kamerami w asyście funkcjonariuszy organów porządkowych. Publicznie przepraszali młodzi ludzie (wraz z rodzicami) za zażywanie narkotyków i jazdę pod wpływem alkoholu. Znana blogerka czeczeńskiego pochodzenia Ajza Anochina publicznie przepraszła za występ w programie telewizyjnym Kseni Sobczak, gdzie opowiadała o życiu codziennym w Czeczenii. Publicznie kajało się dwóch młodych mężczyzn zatrzymanych przez siły bezpieczeństwa, przepraszając za opublikowanie nagrania, na którym pozwali z pistoletem pneumatycznym. Do przeprosin zmuszani są nawet mieszkańcy innych regionów. Matka blogerki z Osetii Północnej Maliki Dżichajewej, która została zatrzymana na terenie Czeczenii, przepraszła Kadyrowa za „ekstrawaganckie” posty jej córki w sieciach społecznościowych³⁴.

³⁴ Zob. Хроника публичных извинений на Кавказе, 14.12.2020, <https://www.kavkaz-uzel.eu/articles/345536/>

7. PROCES KARNY, PROCEDURY DOTYCZĄCE ARESZTU I ZATRZYMANIA, PRAWA ZATRZYMANEGO

Prawa osób oskarżonych, zatrzymanych i aresztowanych oraz procedury dotyczące aresztu i zatrzymania regulowane są w Federacji Rosyjskiej przez Kodeks postępowania karnego (przyjęty w roku 2001 i wielokrotnie nowelizowany, ostatnio w październiku 2020 r.)³⁵. Zgodnie z jego postanowieniami, zatrzymany obywatel z reguły najpierw uzyskuje status podejrzanego (ros. подозреваемый).

Art. 46 kpk określa prawa podejrzanego, m.in.:

- powinien on zostać poinformowany o popełnienie jakiego przestępstwa jest podejrzany i otrzymać odpis postanowienia o wszczęciu przeciwko niemu postępowania karnego, kopię protokołu aresztowania lub kopię postanowienia o zastosowaniu wobec niego środka zapobiegawczego;
- może udzielić wyjaśnień bądź złożyć zeznania związane z wytoczonymi zarzutami albo odmówić składania wyjaśnień i zeznań;
- ma prawo do adwokata od momentu wszczęcia sprawy karnej lub zatrzymania, ma prawo do spotkań na osobności ze swoim adwokatem jeszcze przed pierwszym przesłuchaniem w charakterze podejrzanego (w celu wypracowania linii obrony podczas przesłuchania);
- od momentu zastosowania wobec niego środka zapobiegawczego w postaci aresztu lub aresztu domowego, ma prawo do spotkań z notariuszem w celu złożenia pełnomocnictwa do reprezentowania jego interesów w zakresie działalności gospodarczej. Jednocześnie zabronione jest dokonywanie czynności notarialnych w stosunku do mienia, środków pieniężnych i innych przedmiotów wartościowych, które mogą być zajęte w przypadkach przewidzianych w kpk;

³⁵ УГОЛОВНО-ПРОЦЕССУАЛЬНЫЙ КОДЕКС РОССИЙСКОЙ ФЕДЕРАЦИИ,
<http://pravo.gov.ru/proxy/ips/?docbody=&nd=102073942>

- ma prawo przedstawiać dowody w sprawie (m.in. opinie z miejsca zamieszkania, pracy, nauki itp.);
- może wnioskować o odwołanie któregoś z uczestników procesu lub o wezwanie przed sąd i przesłuchanie w charakterze świadka dowolnej osoby;
- ma prawo składania zeznań i wyjaśnień w swoim języku ojczystym lub w języku, którym się posługuje;
- ma prawo do bezpłatnego korzystania z usług tłumacza;
- ma prawo wglądu w protokoły czynności śledczych przeprowadzonych z jego udziałem oraz zgłaszania do nich uwag;
- ma prawo uczestniczyć, za zgodą śledczego lub przesłuchującego, w czynnościach śledczych prowadzonych na jego wniosek lub na wniosek jego obrońcy lub przedstawiciela (np. obrońcy społecznego);
- ma prawo zaskarżania działań (lub braku podejmowania działań) i postanowień funkcjonariusza śledczego, kierownika jednostki dochodzeniowej, kierownika organu dochodzeniowego, organu śledczego, śledczego, prokuratora i sądu.

8. PROCEDURY SĄDOWE, PRAWA OSKARŻONEGO

Status i prawa osoby oskarżonej (ros. обвиняемый) określa art. 47 kpk Federacji Rosyjskiej. Zgodnie z jego postanowieniami, oskarżony to osoba, w stosunku do której:

- zapadło postanowienie o pociągnięciu go do odpowiedzialności jako oskarżonego;
- został wydany akt oskarżenia;
- został sporządzony akt oskarżenia.

Oskarżony, w którego sprawie karnej wyznaczono rozprawę sądową, otrzymuje status „podsądnego” (подсудимый). Oskarżony, wobec którego wydano wyrok skazujący, jest określany mianem skazanego (осужденный). Oskarżony, wobec którego zapadł wyrok uniewinniający, zostaje uniewinniony.

Prawa oskarżonego (art. 47 p. 4):

- powinien on zostać poinformowany, o popełnienie jakiego przestępstwa jest oskarżony i otrzymać odpis postanowienia o wszczęciu przeciwko niemu postępowania karnego, w którym występuje jako oskarżony;
- powinien otrzymać odpis postanowienia o postawieniu go przed sądem jako oskarżonego, odpis postanowienia o zastosowaniu wobec niego środka zapobiegawczego lub odpis aktu oskarżenia;
- może on odmówić przyznania się do zarzutów, zeznawać w sprawie przedstawionych zarzutów albo odmówić złożenia zeznań. Jeżeli oskarżony zgodzi się zeznawać, powinien zostać poinformowany, że jego zeznania mogą zostać wykorzystane jako dowód w sprawie karnej, również w przypadku późniejszego odwołania tych zeznań, z wyjątkiem przypadku przewidzianego w art. 75 kpk (m.in. złożenia zeznań w toku postępowania przygotowawczego pod nieobecność adwokata);
- ma on prawo przedkładania dowodów;

- prawo składania wniosków procesowych, w tym o odwołanie członków procesu sądowego;
- ma prawo do składania zeznań i wyjaśnień w swoim języku ojczystym lub w języku, którym się posługuje;
- ma prawo do bezpłatnego korzystania z usług tłumacza;
- ma prawo korzystać z pomocy obrońcy, w tym nieodpłatnie w przypadkach przewidzianych w kpk;
- ma prawo do spotkań z adwokatem przy zachowaniu prywatności i poufności, w tym przed pierwszym przesłuchaniem oskarżonego, bez ograniczania liczby i czasu trwania takich spotkań;
- od momentu wyboru środka zapobiegawczego w postaci aresztu lub aresztu domowego, oskarżony ma prawo do spotkań z notariuszem, bez ograniczenia ich liczby i czasu trwania, w celu sporządzenia pełnomocnictwa do reprezentowania jego interesów w zakresie działalności gospodarczej. Jednocześnie nie ma prawa wykonywania czynności notarialnych w stosunku do mienia, środków pieniężnych i innych wartościowych przedmiotów, które mogą być zajęte w przypadkach przewidzianych w kpk.
- ma prawo do udziału, za zgodą śledczego, w czynnościach śledczych prowadzonych na jego wniosek lub na wniosek jego adwokata lub przedstawiciela (np. obrońcy społecznego), prawo wglądu w protokoły czynności śledczych i zgłaszania do nich ich uwag;
- ma zostać poinformowany o wyznaczeniu badania kryminalistycznego, może zadawać pytania biegłemu i zapoznać się z jego opinią;
- po zakończeniu wstępnego śledztwa oskarżony ma prawo zapoznania się ze wszystkimi materiałami w ramach sprawy karnej i wynotować z akt wszelkie informacje w dowolnej objętości;
- ma też prawo do sporządzenia kopii materiałów sprawy karnej na własny koszt, w tym przy pomocy środków technicznych;
- ma prawo zaskarżania działań (lub braku należytych działań) i postanowień funkcjonariusza śledczego, kierownika jednostki dochodzeniowej, kierownika organu dochodzeniowego, organu śledczego, śledczego, prokuratora i sądu oraz prawo do obecności przy rozpatrywaniu tych skarg przez sąd;

- ma prawo udziału w rozprawach karnych w jego sprawie przed sądami pierwszej i drugiej instancji oraz przed instancją kasacyjną i nadzorczą, a także w rozpatrywaniu przez sąd kwestii zastosowania środka zapobiegawczego.
- ma prawo zapoznania się z protokołem posiedzenia sądu i jego nagraniem dźwiękowym oraz prawo zgłaszania do nich uwag;
- prawo do zaskarżenia wyroku i postanowień sądu oraz do otrzymania odpisów zaskarżonych decyzji;
- prawo do otrzymywania odpisów wniosków, skarg i oświadczeń wnoszonych w trakcie procesu oraz do składania zastrzeżeń do tych wniosków, skarg i oświadczeń;
- prawo do udziału w rozpatrywaniu kwestii związanych z wykonaniem kary;
- prawo do wykorzystywania do swojej obrony wszelkich środków i metod nie zabronionych przez kpk.

Inne istotne postanowienia kpk:

- zeznania złożone przez oskarżonego pod nieobecność jego adwokata, uznawane są za nieważne, jeśli oskarżony je odwołuje (art. 75);
- powtórzenie przesłuchania oskarżonego w sprawie tych samych zarzutów, jeśli odmówił złożenia zeznań na pierwszym przesłuchaniu, może odbywać się jedynie za zgodą samego oskarżonego (tj. wprowadzono ograniczenie wielokrotnych przesłuchań). (art. 173).
- oskarżony ma prawo wygłoszenia tzw. ostatniego słowa na procesie.

Ława przysięgłych

Oskarżeni w Rosji mogą także wnioskować o proces toczący się przed ławą przysięgłych. Pierwszy taki proces odbył się w 2013. r. Obecnie ława przysięgłych rozpatruje kilkaset spraw rocznie (w 2019 – 750 spraw), choć nadal pozostaje to jedynie „kroplą w morzu” wszystkich procesów sądowych: zawodowi sędziowie rozpatrują prawie tysiąc razy więcej spraw. Wniosek o orzekanie w procesie przez ławę przysięgłych może złożyć oskarżony, jednak ostateczna decyzja należy do sądu.

Procesy z udziałem ławy przysięgłych wyróżniają się na tle pozostałych procesów znacznie wyższym odsetkiem wyroków uniewinniających. W 2019 r. wyroki uniewinniające stanowiły ok. 25% wszystkich wyroków wydanych przez ławę przysięgłych (ok. 25% w 2019) – dla porównania, w procesach z udziałem zawodowych sędziów odsetek ten wyniósł 0,36% od wszystkich wyroków. W Moskwie, mieście uchodzącym za najbardziej liberalne w Rosji, w którym mieszkańców cechuje wyższa niż przeciętnie znajomość prawna, odsetek wyroków uniewinniających w procesach z udziałem ławy przysięgłych jest jeszcze wyższy – w 2019 r. w moskiewskich sądach rejonowych wyniósł on aż 62%. Należy jednak zastrzec, iż znaczna część tych werdyktów (do 40%) jest później uchylana przez sądy wyższej instancji.

Zakres spraw, w których orzeka ława przysięgłych, był jednak kilkakrotnie ograniczany. Na mocy nowelizacji prawa w 2008 r. spod jurysdykcji ławy przysięgłych zostały wyłączone procesy dot. terroryzmu, działań zbrojnych w celu przejęcia władzy, sabotażu i zamieszek, zaś w 2013 r. – postępowania dot. łapówkarstwa, przestępstw transportowych, przestępstw na tle seksualnym (sprawy te zostały przekazane sądom rejonowym, w których nie funkcjonują ławy przysięgłych). W ramach nowelizacji ustawodawstwa dot. sądownictwa w 2018 r. zaplanowano zwiększanie udziału ławy przysięgłych w procesach toczących się przed sądami I instancji, jednak wdrożenie tych zapisów przeciąga się.

Obrońcy społeczni (pełnomocnicy procesowi)

Od 2001 r. w Rosji w procesie sądowym interesy oskarżonych mogą reprezentować również tzw. obrońcy społeczni (общественные защитники, można ich określić też mianem pełnomocników procesowych), którzy podczas procesów mogą wspierać adwokata i de facto pełnią podobną rolę (jeśli sprawa jest rozpatrywana przez funkcjonującego w prawie rosyjskim sędziego pokoju, obrońca społeczny może nawet zastąpić adwokata). Prawo nie zobowiązuje ich przy tym do legitymowania się statusem adwokata, zaś w przypadku spraw toczących się przed sądami rejonowymi czy rozpatrywanymi przez sędziów pokoju nie muszą oni nawet

posiadać wykształcenia prawniczego³⁶. W praktyce wymagana jest od nich znajomość Kodeksu postępowania karnego, Kodeksu postępowania administracyjnego, Kodeksu karnego i in. obrońcą społecznym może zostać np. członek rodziny oskarżonego bądź jego bliska osoba, status taki może przyjąć nawet sam oskarżony³⁷. O udział obrońcy społecznego w procesie może wnioskować oskarżony, decyzję podejmuje sędzia (w wielu przypadkach sędziowie odmawiają powołania obrońcy społecznego, motywując to np. brakiem wykształcenia prawniczego tej osoby, choć nie wymaga tego ustawa).

Udział obrońców społecznych w procesach w ostatnich latach zaczął się upowszechniać, często są oni powoływani w sprawach o podłożu politycznym. Wynika to m.in. z nieufności osób stających przed sądem zwłaszcza z oskarżeń o podłożu politycznym, wobec bezpłatnych adwokatów przydzielanych z urzędu, którzy są powszechnie postrzegani jako lojalni nie tyle wobec swojego klienta, co wobec sądu. Wielokrotnie to właśnie adwokaci z urzędu byli przez swoich podopiecznych oskarżani o skłanianie ich do przyznania się do winy i manipulowanie nimi³⁸.

Obrońcy społeczni z kolei, z uwagi na brak przynależności do korporacji adwokackiej, nie podlegają naciskom ze strony sądu bądź innych organów państwa, nie można im zagrozić pozbawieniem statusu adwokata itd. Kolejną przyczyną wzrostu popularności tej formy prawnej bywa zwiększone zapotrzebowanie na obrońców w sytuacjach represji politycznych, np. masowych zatrzymań po protestach ulicznych itd., gdy postępowania administracyjne i procesy sądowe odbywają się licznie w jednym czasie.

Represyjna praktyka sądowa i śledcza

Poza formalnymi i ustawowymi prawami osób oskarżonych czy stających przed sądem, w Rosji musi być uwzględniana specyficzna praktyka sądowa i śledcza,

³⁶ Zob. <http://www.garant.ru/news/1296745/>

³⁷ Общественный защитник, <https://katsaylidi.ru/article/obschestvennyiy-zaschitnik>

³⁸ Jedna z ostatnich spraw – z relacji nastolatków z Kraju Krasnojarskiego oskarżonych o terroryzm, wynika, iż główną taktyką postępowania państwowego adwokata przydzielonego im z urzędu było nakłanianie ich do przyznania się do winy. Zob. "Сталинизм по-путински". Детей хотят посадить за видеоигру, 23.11.2020, Radio Swoboda, <https://www.svoboda.org/a/30963472.html>

mająca najczęściej charakter represyjny. Często podkreślanym problemem w tym kontekście (ale także w opisie całego systemu politycznego) jest brak efektywnej ochrony obywatela przed nadużyciami ze strony przedstawicieli struktur siłowych, dysponujących w Rosji nie tylko szerokimi kompetencjami formalno-prawnymi, lecz w wielu sytuacjach niemal nieograniczonymi uprawnieniami nieformalnymi czy wręcz bezkarnością. Wiele doniesień składanych przez obrońców praw człowieka i dziennikarzy dotyczy wymuszania zeznań (w tym na przypadkowo zatrzymanych osobach), podrzucania narkotyków (przykładowo w 2019 roku w Rosji skazano 53 funkcjonariuszy organów ścigania za fałszowanie dowodów w dochodzeniach o posiadanie bądź handel narkotykami, a w powszechnym przekonaniu, był to jedynie „wierzchołek góry lodowej”).

Raporty Rady Europy odnotowują brak niezawisłości sędziowskiej, represyjny charakter wyroków sądowych (wspominany wyżej niski odsetek wyroków uniewinniających) oraz naruszenie zasady równości stron podczas procesu, m.in. poprzez różne formy nacisków i szykan wobec adwokatów, którzy w efekcie nie są w stanie udzielić należytej pomocy swoim klientom. Ponadto, zwrócono uwagę, że aż w 91% przypadków sąd przychylił się do wniosków organów śledczych o tymczasowe aresztowanie podejrzanego (zamiast aresztu domowego czy odpowiadania z wolnej stopy). Najwięcej naruszeń odnotowuje się w sprawach o podłożu politycznym, wobec opozycjonistów czy uczestników antyrządowych protestów. Sądy najczęściej sankcjonują kary administracyjne, zatrzymania i aresztowania osób uczestniczących w protestach, a w skrajnych wypadkach – skazują pokojowo protestujących na kary realnego więzienia (zob. case Ildara Dadina, skazanego w 2015 r. na 3 lata kolonii za udział w serii jednoosobowych pikiet).

9. PRAWO DO SKUTECZNEGO ODWOŁANIA W TYPOWYCH SPRAWACH KARNYCH

Obecnie postępowanie apelacyjne jest w Rosji jedynym sposobem na weryfikację nieprawomocnych wyroków i innych orzeczeń sądowych, niezależnie od instancji, która wydała wyrok. Po wydaniu orzeczenia, a przed jego uprawomocnieniem się, osoba, której to orzeczenie dotyczy, ma prawo w terminie 10 dni odwołać się do sądu drugiej instancji w ramach postępowania apelacyjnego. Podstawy do zaskarżenia wyroku sądowego w trybie apelacji są najszersze spośród wszystkich instancji weryfikacyjnych: mogą dotyczyć niezgodności z prawem, bezzasadności i niesprawiedliwości wyroku. Zaskarżenie wyroku przez osobą upoważnioną musi być wyrażone na piśmie i spełniać wymogi określone przez prawo (art. 389 Kodeksu postępowania karnego Rosji).

Ekspertki podkreślają, iż zmiany prawne dokonane w 2010 r. wprowadziły udogodnienie, rozszerzając jednolity tryb odwoławczy na wszystkie nieprawomocne wyroki sądu (wcześniej występował dualizm postępowania weryfikacyjnego: osoba zainteresowana musiała dokonać wyboru między instancją apelacyjną i kasacyjną, w zależności od szczebla sądu, który wydawał wyrok)³⁹.

³⁹ Szerzej zob. Апелляционный порядок пересмотра судебных решений по уголовным делам, <https://pravo163.ru/apellyacionnyj-poryadok-peresmotra-sudebnyx-reshenij-po-ugolovnym-delam/>

10. KAUKAZ PÓŁNOCNY MOŻLIWOŚĆ ODWOŁANIA SIĘ DO FEDERALNYCH SĄDÓW WYŻSZEJ INSTANCJI

Jak już odnotowano powyżej (zob. rozdz. 6), Republika Czecheńska jest bodaj jedynym w Federacji Rosyjskiej podmiotem, nie podlegającym efektywnej kontroli ze strony federalnego centrum. W kontekście postępowań sądowych i śledczych oznacza to zarówno brak możliwości przeprowadzenia przez organy federalne efektywnego dochodzenia na terenie Czechenii, uzyskania informacji czy wyegzekwowania decyzji, jak i ograniczone możliwości odwołania się mieszkańców republiki do sądów federalnych. **Notoryczne odmowy organów czecheńskich dot. wszczęcia stosownego postępowania w republice często uniemożliwiają mieszkańcom Czechenii skorzystanie z instancji odwoławczych Federacji Rosyjskiej.** Problemy te pogłębia bierna akceptacja Moskwy wobec dokonujących się w Czechenii na skalę masową przestępstw i łamania praw człowieka, co wynika tyleż z braku kontroli Moskwy nad reżimem Kadyrowa, co z autorytarneho charakteru władzy samego Kremla, który również dopuszcza się licznych naruszeń praw człowieka i nie ma politycznej woli nagłaśniania dokonujących się w Czechenii zbrodni.

Przez komisarzy Rady Europy i Europejskiego Trybunału Praw Człowieka odnotowywany jest problem z dochodzeniem przez mieszkańców Kaukazu Północnego ich praw w sądach powszechnych nie tylko własnego regionu, ale i na szczeblu federalnym, w szczególności w kontekście dawno już minionych, a nadal nierozliczonych konfliktów wojennych na terenie Czechenii i innych republik. Komisarze RE w liście otwartym podkreślili, że świadkom dokonywanych przez rosyjskie struktury siłowe przestępstw należy zapewnić niezbędną ochronę, a ofiarom przestępstw i ich bliskim – przywrócić pełnię ich praw, wymierzyć sprawiedliwość wobec ich oprawców oraz zapewnić odpowiednie odszkodowanie za doznany uszczerbek⁴⁰. Przedstawiciele Rady Europy zwrócili również uwagę na selektywność Rosji w zakresie wykonywania orzeczeń Europejskiego Trybunału Praw Człowieka. W

⁴⁰ Zob. Пока судебная система РФ не станет более независимой, сомнения в ее эффективности останутся, 2016, www.coe.int/en/web/commissioner/-/poka-sudebnaa-sistema-ef-ne-stanet-bolee-nezavisimoy-sommenia-v-ee-effektivnosti-ostanutsa

odniesieniu do spraw dotyczących działań rosyjskich struktur siłowych na Kaukazie Północnym, Trybunał w ponad 200 orzeczeniach uznał Rosję za odpowiedzialną za poważne naruszenia Europejskiej Konwencji Praw Człowieka, jednak Rosja nie wypłaciła wszystkich należnych odszkodowań ofiarom tych naruszeń, a jeszcze większym problemem pozostaje konieczność identyfikacji osób odpowiedzialnych za najpoważniejsze przestępstwa, takie jak tortury i porwania.

Znamiennym przykładem niemożności uzyskania ochrony czy sprawiedliwego wyroku, zarówno na szczeblu regionalnym, jak i federalnym, pozostaje głośna sprawa prześladowania homoseksualistów w Czeczenii w 2017 i 2018 r., nagłośniona przez media (zob. również rozdz. 13). Władze czeczeńskie, odpowiedzialne za prześladowania, nie tylko nie umożliwiły wszczęcia jakiegokolwiek postępowania na szczeblu republiki, ale publicznie zaprzeczały faktowi prześladowań, choć jednocześnie ich wypowiedzi de facto aprobowały zabójstwa mniejszości seksualnych, jako osób ściągających hańbę na całe rodziny. Podobne stanowisko zajmowali także czeczeńscy urzędnicy, powołani do obrony praw człowieka. Heda Saratowa, członkini czeczeńskiej Rady ds. Praw Człowieka, orzekła, że „czeczeński wymiar sprawiedliwości będzie ze zrozumieniem traktował zabójstwa homoseksualistów, a ja sama nawet nie rozpatrywałabym takiego zażalenia, gdybym je otrzymała”. Sprawa ta, choć wywołała ogromne kontrowersje na Zachodzie (protestowało wielu liderów zachodnich, ONZ, Amnesty International, Human Rights Watch), została zbagatelizowana także przez Moskwę. Rzecznik prezydenta Władimira Putina Dmitrij Pieskow oświadczył, że Kreml nie posiada wiarygodnych informacji o problemach w tej kwestii i nic mu nie wiadomo o związanych z tym skargach do organów ścigania, a rosyjski minister spraw zagranicznych Siergiej Ławrow oświadczył, że nie posiada sprawdzonych doniesień, które dowodziłyby zaistnienia tych przestępstw.

Jedynym poszkodowanym, który próbował doprowadzić do wszczęcia oficjalnego postępowania w tej sprawie, był Maksim Łapunow, choć również jego wysiłki ostatecznie zakończyły się niepowodzeniem. Łapunow, pochodzący z innego regionu Rosji, zamieszkiwał w Czeczenii tymczasowo; został zatrzymany przez czeczeńskie struktury siłowe w marcu 2017 r., przetrzymywany w piwnicy przez 12 dni,

gdzie policjanci bili go i torturowali. Został zwolniony i wydany z Czeczenii tylko dlatego, że jego rodzina z innego regionu Rosji zgłosiła jego zaginięcie w Czeczenii i doprowadziła do wszczęcia postępowania sprawdzającego. Po uwolnieniu Łapunow złożył w Komitecie Śledczym Federacji Rosyjskiej zawiadomienie o popełnieniu przestępstwa, które badała jedyna federalna struktura na Kaukazie Północnym, mająca siedzibę poza Czeczenią – Główny Wydział Komitetu Śledczego w Północnokaukaskim Okręgu Federalnym. Jedyną czynnością śledczą, podjętą przez ten wydział w ciągu kilku miesięcy, było przesłuchanie Łapunowa. Gdy na jego ciele zniknęły ślady pobicia, zlecono obdukcję. Nie otrzymał ochrony państwa, co więcej, do czeczeńskich struktur siłowych „wyciekły” jego zeznania, co umożliwiło im ukrycie dowodów. Ostatecznie ze względów bezpieczeństwa Łapunow został ewakuowany z Rosji. W 2018 r. Komitet Śledczy odmówił wszczęcia postępowania karnego „z powodu braku znamion przestępstwa”. obrońca praw człowieka, szef Komitetu ds. Zwalczenia Tortur Igor Kaliapin podsumował tę sprawę następująco: „Komitet Śledczy Federacji Rosyjskiej zajmuje się ukrywaniem poważnych zbrodni w Republice Czeczeńskiej”.

Podobną bezczynnością wykazały się władze czeczeńskie, ale także rosyjskie organy, w sprawie Salmana Tepsurkajewa, współtwórcy opozycyjnego wobec Kadyrowa Telegram-kanalu 1ADAT. Tepsurkajew został uprowadzony we wrześniu 2020 r., a następnie w sieci pojawiło się nagranie z upokarzającymi torturami, którym był poddawany. Delegatura Komitetu Śledczego w Republice Czeczenii odmówiła wszczęcia postępowania w sprawie jego zaginięcia, powołując się na „brak znamion przestępstwa”. Tymczasem sprawę wstępnie przyjął do rozpatrzenia Europejski Trybunał Praw Człowieka, który skierował do władz Rosji zapytanie, czy organy państwowe Federacji Rosyjskiej są zaangażowane w uprowadzenie Tepsurkajewa oraz czy miały miejsce wobec niego tortury. W odpowiedzi na zapytanie, przedstawiciel Rosji przy ETPCz Mark Galperin oświadczył, iż Rosja nie posiada informacji, jakoby Tepsurkajew miał być zatrzymywany i brutalnie traktowany. Tymczasem prawnicy Tepsurkajewa starają się uzyskać oficjalne potwierdzenie odmowy wszczęcia postępowania karnego, które potrzebne jest do procesu apelacji i

do wyczerpania krajowych środków odwoławczych, by skarga mogła być procedowana przez Trybunał w Strasburgu⁴¹.

⁴¹ Szerzej zob.: ЕСПЧ в рекордные сроки ответил на жалобу в связи с похищением Тепсуркаева, 18.11.2020, <https://www.kavkaz-uzel.eu/articles/356594/>

11. WSPÓŁPRACA Z MIĘDZYNARODOWYMI INSTYTUCJAMI SĄDOWYMI

Federacja Rosyjska przystąpiła do Rady Europy w 1996 r., a w 1998 r. przyjęła kluczowy komponent systemu RE – Europejską Konwencję Praw Człowieka (choć nie ratyfikowała części protokołów konwencji). Nałożyło to na Rosję szereg zobowiązań, w tym dostosowania jej ustawodawstwa do norm europejskich, w oparciu o zasady humanizmu i demokracji. Z kolei **obywatelom Rosji przystąpienie do RE dało możliwość odwoływania się do Europejskiego Trybunału Praw Człowieka w Strasburgu, składania skarg i uzyskiwania odszkodowań od państwa na podstawie jego orzeczeń.**

Rosjanie masowo korzystają z tego prawa, a Federacja Rosyjska od lat przoduje wśród państw członkowskich RE pod względem liczby wnoszonych skarg. Na koniec 2019 r. liczba aktualnie procedowanych skarg złożonych przez obywateli Rosji wyniosła blisko 15 tys., tj. ok. 25% wszystkich spraw – Rosja zajęła więc pierwsze miejsce na liście, a kolejne po niej były Turcja (15,1% od wszystkich skarg) i Ukraina (14,5%). W roku 2019 – na 884 wyroki ETPCz 198 dotyczyło Rosji i aż w 186 sprawach sąd uznał, że co najmniej jeden artykuł Europejskiej Konwencji Praw Człowieka został naruszony.

Łącznie od momentu przystąpienia Rosji do RE Trybunał wydał ponad **2,5 tys. wyroków dotyczących Rosji**, w większości przychylając się do roszczeń obywateli i orzekając na niekorzyść państwa rosyjskiego. Większość skarg dotyczyła naruszenia praw majątkowych obywateli, prawa do uczciwego procesu, skarg na przemoc ze strony organów ścigania i naruszenia prawa do wolności i bezpieczeństwa osobistego, rzetelnego procesu sądowego oraz poniżającego i nieludzkiego traktowania. Przed rokiem 2010 dominowały skargi na biurokrację sądową, niewykonywanie orzeczeń sądu, warunki przebywania w więzieniach i aresztach śledczych. Po roku 2011, gdy przez Rosję przetoczyła się fala masowych protestów opozycji (zwanych często „protestami błotnymi”, bowiem najliczniejsze z nich odbyły się na pl. Błotnym w Moskwie), miał miejsce wzrost liczby skarg o podłożu politycznym, w tym na brutalną reakcję organów porządkowych wobec protestujących. Podobny wzrost liczby skarg o

podłożu politycznym wnoszonych do Trybunału w Strasburgu, można było odnotować w latach 2017 i 2018, gdy w Rosji odbywały się masowe protesty opozycji i dochodziło do masowych zatrzymań. Na wzroście liczby skarg do ETPCz niewątpliwie zaważył wzrost świadomości prawnej obywateli, angażujących się w akcje protestu oraz aktywność obrońców praw człowieka, pomagających zatrzymanym i aresztowanym i prowadzących w Internecie akcje uświadamiające protestującym ich prawa względem organów porządkowych. Rosnąca świadomość prawna to proces obejmujący wiele kategorii obywateli Rosji (zob. rozdział 4) i niewątpliwie sprzyja on popularności Europejskiego Trybunału Praw Człowieka wśród obywateli Rosji, wraz z faktem, iż większość wyroków Trybunału zapada na korzyść rosyjskich obywateli. Z drugiej strony, prawnicy ETPCz podkreślają, że ok. 90% skarg napływających z Rosji jest odrzucanych z powodów formalnych – zarówno z uwagi na niepoprawnie wypełnione wnioski, jak i dlatego, że wielu rosyjskich wnioskodawców zwraca się do Trybunału bezpośrednio, nie wyczerpując krajowej ścieżki sądowej.

Odrębnym, istotnym problemem jest jednak problem z wykonywaniem przez Rosję orzeczeń ETPCz. Zdecydowana ich większość nie jest przez władze rosyjskie wykonywana, choć nie odmawiają one ich wykonania bezpośrednio, raczej torpedują i przewlekają ten proces latami. Według danych Rady Europy z 2018 r., władze rosyjskie w pełni wykonały jedynie 608 na 2380 decyzji ETPCz dotyczących Rosji, tj. zaledwie 25,5% wszystkich orzeczeń. Co więcej, władze Rosji torpedują także wdrażanie zaleceń Trybunału dotyczących wprowadzenia zmian ustawodawczych, np. korygujących zapisy, skutkujące naruszeniem praw obywateli.

Odnosić jednak należy również pozytywne przykłady w postawie Rosji wobec zaleceń Europejskiego Trybunału Praw Człowieka. W 2010 r. – w reakcji na werdykt ETPCz – w Rosji uchwalono ustawę, przewidującą wypłacanie odszkodowań za przewlekłość procedur sądowych i powodowanych tym strat materialnych. Realnym i korzystnym dla obywateli skutkiem tej ustawy jest stale rosnąca liczba skarg na przewlekłość procedur i uzyskiwanych z tego tytułu odszkodowań. W 2016 r. takich skarg rozpatrzono 637, w 2017 r. - już 1128, a w samym I półroczu 2018 r. – 1153 skargi. W 2017 r. suma wywalczonych przez obywateli odszkodowań wyniosła ok. 86 mln rubli, a w pierwszym półroczu 2018 r. – 87,5 mln rubli. Sądy pozytywnie rozpatrują

ok. 85% skarg. Średnie odszkodowanie waha się w granicach 90 tys. rubli (wg obecnego kursu, ok. 4,5 tys. PLN)⁴².

„Suwerenizacja” systemu sądownictwa FR

Jednym ze skutków pogłębiającego się konfliktu Rosji z Zachodem w następstwie aneksji Krymu był otwarty konflikt Rosji i Rady Europy, który doprowadził do **kilkuletniego zawieszenia udziału delegacji rosyjskiej w sesjach Zgromadzenia Parlamentarnej Rady Europy**. W kwietniu 2014 r., w reakcji na agresję Rosji wobec Ukrainy i anektowanie Krymu, Zgromadzenie Parlamentarne RE przegłosowało decyzję o zawieszeniu prawa głosu delegacji rosyjskiej. W odpowiedzi delegacja Rosji przestała w 2015 r. uczestniczyć w pracach ZPRE, a od 2017 r. przestała płacić roczne składki członkowskie (co było sporym ciosem w budżet organizacji, bowiem składka rosyjska wynosi ok. 33 mln Euro rocznie, tj. ok. 7% budżetu RE). Po kilku latach konfliktu, głównie dzięki mediacji Niemiec i Francji, w maju 2019 r. delegacji rosyjskiej przywrócono pełne prawo głosu w Zgromadzeniu Parlamentarnym RE.

Konflikt ten, a przede wszystkim coraz głębszy rozdział między Rosją a Zachodem, doprowadził jednak do trwałych, niekorzystnych skutków prawnych, rzutujących na współpracę Rosji z międzynarodowymi instytucjami sądowymi. **W 2015 r. w Rosji przyjęto ustawę, umożliwiającą niewypełnianie orzeczeń sądów międzynarodowych, jeśli Trybunał Konstytucyjny Rosji uzna, iż stoją one w sprzeczności z rosyjską Konstytucją i ustawodawstwem**. Poza konfliktem geopolitycznym z Zachodem, krok ten mógł być dodatkowo motywowany faktem dużej liczby spraw przegrywanych przez Rosję w Trybunale w Strasburgu, wymagających wypłaty wysokich odszkodowań.

Po raz pierwszy ww. ustawa została wykorzystana w praktyce w kwietniu 2016 roku. **Sąd Konstytucyjny Federacji Rosyjskiej w precedensowym postanowieniu uznał za niemożliwe wykonanie wyroku Europejskiego Trybunału Praw Człowieka w**

⁴² Zob. Резко выросло количество компенсаций за судебную волокиту, 28.11.2018, <https://rg.ru/2018/11/28/v-rossii-rezko-vyroslo-kolichestvo-kompensacij-za-sudebnuuiu-volokitu.html>

Strasburgu dotyczącego przyznania prawa do głosowania osobom odbywającym karę więzienia (co stanowi naruszenie zobowiązań podjętych przez Rosję w związku z członkostwem w Radzie Europy). Kolejną decyzją Sądu Konstytucyjnego Rosji była rekomendacja dla władz rosyjskich dot. niewykonania werdyktu ETPCz z 2014 r., tj. zasądzenia przez Trybunał odszkodowania w wysokości 1,8 mld Euro od państwa rosyjskiego dla byłych akcjonariuszy koncernu Jukosu, przejętego przez podmioty bliskie Kremlowi.

W 2020 r. zapis o możliwości niewykonywania werdyktów organów międzynarodowych, jeśli ich treść jest sprzeczna z Konstytucją Federacji Rosyjskiej, wpisano do znowelizowanej rosyjskiej Konstytucji (art. 79), mimo krytyki wielu rosyjskich konstytucjonalistów i obrońców praw człowieka oraz zastrzeżeń wyrażonych przez Komisję Wenecką, organ doradczy Rady Europy ds. prawa konstytucyjnego (szerzej zob. rozdział 2 niniejszego tekstu). Taka ewolucja rosyjskiej sfery prawnej, dostosowywanej do bieżących interesów geopolitycznych i wewnątrzpolitycznych Kremla, budzi w wielu konstytucjonalistach, prawnikach i obrońcach praw człowieka obawy, iż Rosja może zacząć na większą skalę nie uznawać wyroków Europejskiego Trybunału Praw Człowieka, a w razie kolejnego konfliktu wypowiedzieć Europejską Konwencję Praw Człowieka, czy w najgorszym wariantcie – pozbawić swoich obywateli możliwości uciekania się do Trybunału w Strasburgu.

12. INSTYTUCJE PRAWNE I SPOŁECZNE POMAGAJĄCE OSOBOM OSKARŻONYM I SKAZANYM

Państwowe instytucje broniące praw człowieka i ich ewolucja

Najważniejszymi instytucjami państwowymi w Rosji, powołanymi do obrony praw obywatelskich, są: instytucja ombudsmana (pełnomocnika ds. praw człowieka, odpowiednik polskiego rzecznika praw obywatelskich) oraz Rada ds. Praw Człowieka przy Prezydencie. Wprawdzie żadna z tych instytucji nie ma szerokich uprawnień (zwłaszcza w porównaniu z wymiarem sprawiedliwości, szczególnie resortami siłowymi), to jednak reputacja sprawujących te funkcje osób, w większości uznanych obrońców praw człowieka, oraz możliwości nagłaśniania przez nich naruszeń w sferze praw człowieka sprzyjały rozwiązywaniu czy łagodzeniu choćby części problemów. Jednak wraz z zaostrzaniem się w Rosji modelu autorytarnego i kurczeniem się przestrzeni dla niezależnej aktywności obywatelskiej, postępowało także swoiste „wyjałowienie” obu tych instytucji, z urzędu powołanych do zabiegania o obronę praw obywatelskich, naruszanych przez samo państwo, również w sądach.

Od roku 2016 stanowisko ombudsmana sprawuje osoba, której przygotowanie zawodowe jest wyraźnie różne od jej poprzedników: Tatiana Moskalkowa jest emerytowanym generałem-majorem milicji, całe życie przepracowała w strukturach MSW i reprezentuje typową dla struktur siłowych mentalność. Formalnie sprawuje ona urząd, przyjmuje skargi i wnioski od obywateli i zgodnie z uprawnieniami część z nich może kierować do sądów, prokuratury czy przedkładać prezydentowi, co roku publikuje raporty o stanie praw człowieka w Rosji. Jednak w praktyce nie podejmuje ona wielu spraw dotyczących naruszeń o naturze politycznej, obyczajowej, a przez obrońców praw człowieka krytykowana jest za formalizm i bierność, za brak doświadczenia w zakresie obrony praw człowieka, za poparcie dla szeregu ustaw naruszających i ograniczających prawa obywateli, za ostre antyzachodnie deklaracje, wreszcie za możliwy konflikt interesów w sprawach, w których naruszenia praw człowieka dopuszczają się funkcjonariusze Ministerstwa Spraw Wewnętrznych. Znamienne, że

firmowane przez Tatianę Moskalkową raporty konstatowały w ostatnich latach poprawę sytuacji zw. z prawami człowieka, co stało w sprzeczności z oceną większości niezależnych obrońców praw człowieka. Kwestionowano także przyjętą przez ombudsman hierarchę problemów obywateli: o ile w 2018 r., według ombudsman, były to głównie kwestie socjalne (bezpłatnej opieki medycznej, edukacji, mieszkania i pracy), o tyle statystyka skarg składana do biura ombudsmana wykazała dominację skarg na naruszenia przepisów dotyczących postępowania karnego (30,5%), naruszenia praw mieszkaniowych (17,3%) oraz naruszanie praw osób skazanych przed sąd⁴³. W 2020 roku biuro ombudsmana skupiło się wyłącznie na problemach społecznych związanych z pandemią koronawirusa.

Z kolei w Radzie ds. Praw Człowieka przy prezydencie Rosji (organie doradczym znajdującym się w strukturze Administracji Prezydenta Rosji) w roku 2019 dokonano głębokiej wymiany kadrowej, w wyniku której usunięto z niej szereg „niepokornych” obrońców człowieka (w tym Pawła Czikowa z organizacji „Agora” (zob. niżej), Ilję Szablińskiego i dotychczasowego przewodniczącego Michaiła Fiedotowa), a ich miejsce zajęli działacze dyspozycyjni wobec Kremla na czele z Aleksandrem Fadijewem, serwilistycznym dziennikarzem (w tym państwowego 1 kanału), członkiem prokremlowskiej Izby Społecznej, który został nowym przewodniczącym. Mimo iż w Radzie pozostało jeszcze kilku obrońców praw człowieka o dobrej reputacji, ton wypowiedzi tego gremium oraz treść publikowanych przez nie raportów wyraźnie się zmieniły. Przykładowo, pokojowe protesty opozycji w Moskwie (brutalnie pacyfikowane przez służby porządkowe) Fadijew nazywał „masowymi zamieszkami”. Również przebieg posiedzeń Rady z Władimirem Putinem (w tym sceptycyzm prezydenta wobec skarg na prześladowania na tle politycznym) nie daje nadziei na jakąkolwiek poprawę sytuacji za pośrednictwem tej instytucji.

⁴³ Zob. Омбудсмен Татьяна Москалькова представила ежегодный доклад о правах человека, 17.04.2018, <https://www.vedomosti.ru/politics/articles/2018/04/17/766873-moskalkova-pravah-cheloveka>

Organizacje pozarządowe

W efekcie „wyjąłowania” instytucji państwowych, kluczową rolę w obronie praw obywateli przejmują organizacje pozarządowe, zdeterminowane do rzeczywistej obrony obywateli przed wszechwładzą państwa, w tym niesprawiedliwymi wyrokami sądowymi. Niniejszy rozdział wymienia jedynie wybrane organizacje działające w różnych sferach, z uwagi na ich dużą liczebność.

Międzynarodowa Grupa Broniąca Praw Człowieka „Agora”

„Agora” to stowarzyszenie zrzeszające ok. 50 prawników i adwokatów z kilkudziesięciu regionów Rosji, specjalizujących się w prawach człowieka i angażujących się w głośne procesy związane z naruszaniem praw człowieka, w tym przed Europejskim Trybunałem Praw Człowieka. Istnieje od 2005 r., jej założycielem i liderem pozostaje od samego początku Paweł Czikow, prawnik i obrońca praw człowieka wywodzący się z Tatarstanu. Obecnie Agora działa jako zrzeszenie bez osobowości prawnej, bowiem jej poprzednie „wcielenie” – Międzyregionalne Zrzeszenie Społecznych Organizacji Obrony Praw Człowieka – zostało zlikwidowane z inicjatywy Ministerstwa Sprawiedliwości i na mocy postanowienia sądu z 2016 r. Agora została wówczas oskarżona przez prokuraturę o pobieranie funduszy z USA i była zmuszana do zarejestrowania się w charakterze „agenta zagranicznego”, a po odmowie – zlikwidowana.

Agora specjalizuje się w pomocy i obronie aktywistów obywatelskich, dziennikarzy, blogerów, a także organizacji pozarządowych przed bezprawnymi działaniami organów państwowych. Według stanu na przełom roku 2017/2018 prawnicy i adwokaci Agory prowadzili ok. 300 spraw w rosyjskich sądach i 431 skarg obywateli Rosji w Europejskim Trybunale Praw Człowieka (w tym 102 skargi, złożone przez uczestników protestów ulicznych z 2017 r.). W sprawach prowadzonych przez Agorę ETPCz uchwalił ponad 30 werdyktów, a na ich podstawie państwo rosyjskie musiało wypłacić skarżącym ponad 16 mln rubli tytułem odszkodowania. Według

stanu na 2018 r., Trybunał w Strasburgu przyjął do rozpatrzenia 103 sprawy zgłoszone przy udziale Agory. W rosyjskich sądach prawnicy i adwokaci Agory zdołali doprowadzić do ponownego rozpatrzenia bądź zamknięcia wielu postępowań, dotyczących obrońców praw człowieka, niezależnych dziennikarzy, ekologów i wielu innych. Liczbę spraw, w których przedstawiciele Agory doprowadzili do skutecznego rozwiązania, można liczyć na setki.

W 2020 r. Agora i projekt „Strefa Prawa” uruchomiły projekt „Fabryka 228”, mający na celu ochronę przed nadużyciami w postępowaniach dotyczących narkotyków i tortur. Mają zajmować się postępowaniami, w których już zapadło orzeczenie, gdy zachodzi podejrzenie, że skazanym wcześniej podrzucano narkotyki, stosowano prowokacje, dochodziło do fałszowania dowodów, wymuszania zeznań poprzez tortury. Badanie tych spraw ma służyć ewentualnemu kierowaniu skargi do Europejskiego Trybunału Praw Człowieka. Prawnicy Agory podkreślają, że aż 28% skazanych i odbywających w tej chwili karę – 120 tysięcy osób – skazanych zostało za przestępstwa związane z narkotykami. W samym 2019 r. w Rosji skazano za narkotyki prawie 78 tys. osób, a 53 funkcjonariuszy organów ścigania zostało skazanych za fałszowanie dowodów w tych sprawach⁴⁴.

Agora prowadzi także działalność analityczną i edukacyjną, wydała wiele raportów analizujących sytuację w sferze praw człowieka i wolności słowa. W 2017 r. opublikowała raport „Stu rosyjskich sygnalistów”, opisujący osoby ujawniające naruszenia prawa i interesu publicznego, konstatujący, iż coraz częściej sami sygnaliści są ścigani, a wiele informacji publicznych utajnianych. W 2017 r. Agora wydała raport „Rosja pod nadzorem: jak władze tworzą system totalnej kontroli nad obywatelami”, dotyczący kontroli służb specjalnych nad aktywnością internetową Rosjan. W innym raporcie o Internecie „Wolność w Internecie 2016: stan wojenny” odnotowano ośmiokrotny wzrost liczby przypadków ograniczania wolności w Internecie. Jeszcze jeden raport Agory dotyczył ograniczania wolności słowa po konflikcie Rosji z Ukrainą, który spowodował kolosalne szkody dla praw człowieka,

⁴⁴ Zob. «Фабрика 228»: адвокаты помогут защититься от произвола по наркоделам, 26.05.2020, <https://www.asi.org.ru/news/2020/05/26/228-agera/>

m.in. skutkowało nasileniem cenzury i represji wobec krytykujących politykę Kremla wobec Ukrainy.

Sam Paweł Czikow w 2020 r. zgłosił swoją kandydaturę w konkursie na stanowisko sędziego Europejskiego Trybunału Praw Człowieka z ramienia Rosji. Konkurs prowadzony jest przez Ministerstwo Sprawiedliwości Rosji; rozstrzygnięcie ma nastąpić w 2021 r. (kadencja obecnego sędziego upływa 1 stycznia 2022 r.). Znamienne, że w 2019 r. Czikow został usunięty ze składu Rady ds. Praw Człowieka przy Prezydencie Rosji (zob. wyżej).

Komanda 29

Komanda 29 to nieformalne stowarzyszenie adwokatów, prawników i dziennikarzy specjalizujące się w obronie praw człowieka i przeciwdziałaniu nieprzejrzystości sfery publicznej w Rosji. Nazwa stowarzyszenia nawiązuje do art. 29 rosyjskiej Konstytucji gwarantującego wolność myśli i słowa, wolność prasy i zakazującego cenzury. Komanda 29 powstała w 2015 r. w Petersburgu, założona przez adwokata Iwana Pawłowa.

Adwokaci z tego stowarzyszenia świadczą bezpłatną pomoc prawną i usługi adwokatów na procesach związanych z naruszaniem praw człowieka, w wielu miastach Rosji.

Ponadto, Komanda 29 powołała do życia szereg projektów edukacyjnych, w tym „Mamy prawo wiedzieć” (portal zawierający czytelne informacje i instrukcje dotyczące uzyskiwania potrzebnych informacji w instytucjach i organach państwa, dotyczących zarówno spraw politycznych, jak i wielu codziennych kwestii bytowych, socjalnych i in.), „Otwarta Spółdzielnia Mieszkaniowa” (portal zawierający porady i informacje dla mieszkańców we wszystkich kwestiach problematycznych i spornych dotyczących relacji ze spółdzielniami mieszkaniowymi) i in. Grupa stworzyła kilka projektów informacyjnych zawierających praktyczne porady i wskazówki prawne dla aktywistów i szerokiego kręgu obywateli, np. dotyczących ich praw podczas udziału w protestach ulicznych, podczas zatrzymania przez funkcjonariuszy organów ścigania itd. W 2015

r., w okresie nasilenia w Rosji tzw. szpiegomanii i wszczęcia kilkudziesięciu postępowań o szpiegostwo i zdradę państwa, przedstawiciele Komandy 29 opracowali swego rodzaju poradnik dla osób, które mogą zostać oskarżone o zdradę państwa czy szpiegostwo i uruchomili gorącą linię telefoniczną, pod którą udzielali informacji osobom, które czuły się zagrożone. W tym samym roku Komanda 29 prowadziła kampanię przeciwko utajnianiu archiwów sowieckich organów bezpieczeństwa państwa, zebrała ponad 60 tys. podpisów.

Komitet ds. Zwalczania Tortur

Organizacja założona w 2000 r., specjalizująca się w prowadzeniu społecznych śledztw dotyczących stosowania tortur. Organizacja od początku wnioskowała do prokuratury o badanie, ujawnianie i karanie przypadków stosowania tortur, m.in. w procesie dochodzeń, śledztw, w miejscach pozbawienia wolności. Założyciel Igor Kaliapin jest szanowanym rosyjskim obrońcą praw człowieka, specjalizującym się m.in. w kwestii łamania praw człowieka w Czeczenii (zabójstw, tortur, porwań).

Komitet ds. Zwalczania Tortur miał szereg oddziałów w rosyjskich regionach, w tym w Czeczenii, jednak po wielu incydentach – podpaleniu biura, atakach na przedstawicieli organizacji, pobiciu samego Kaliapina, biuro czeczeńskie musiało zostać zamknięte.

Komitet w ciągu swej wieloletniej działalności doprowadził do nagłośnienia wielu przypadków stosowania tortur, zainicjowania oficjalnych postępowań oraz skazania funkcjonariuszy za ich stosowanie. Według stanu na marzec 2019 r. organizacja zbadała ponad 2 tys. skarg o stosowanie tortur i nieludzkie traktowanie, ustanowiła 189 faktów stosowania tortur, doprowadziła do wypłacenia poszkodowanym ponad 70 mln rubli z tytułu odszkodowania i do skazania ponad 140 funkcjonariuszy organów ścigania, do uchylenia blisko 900 naruszających prawo decyzji i wygrała 36 skarg do Europejskiego Trybunału Praw Człowieka. To właśnie w wyniku złożenia skargi do ETPCz przez Komitet, w 2006 r. Trybunał w Strasburgu

wydał pierwsze w historii orzeczenie, uznające odpowiedzialność Federacji Rosyjskiej za stosowanie tortur.

W 2015 r. rosyjskie Ministerstwo Sprawiedliwości nadało Komitetowi status „agenta zagranicznego”, a sąd w postępowaniu apelacyjnym odrzucił złożoną przez przedstawicieli Komitetu skargę na tę decyzję. Organizacja ogłosiła likwidację, a w jej miejsce Kaliapin powołał „Komitet ds. Przeciwdziałania Torturom”, jednak również ta organizacja została w 2017 roku wpisana do rejestru agentów zagranicznych i następnie zlikwidowana. Pracownicy ponownie założyli organizację o starej nazwie, Komitet ds. Zwalczania Tortur, która dziś działa bez osobowości prawnej, jako niezarejestrowana międzyregionalna organizacja pożytku publicznego.

Rosja za kratami (Русь Сидящая)

Charytatywna fundacja świadcząca pomoc prawną i materialną skazanym i ich rodzinom oraz osobom, poszkodowanym przez system penitencjarny. Organizacja założona w 2008 r., poza moskiewską siedzibą ma oddziały w Nowosybirsku, Petersburgu, Jarosławiu. Prawnicy organizacji wspierają oskarżonych podczas procesów sądowych, prowadzą edukację prawną (pisanie skarg itd.), a wolontariusze zbierają pomoc materialną i kierują ją do więzień i kolonii karnych. Organizacja funkcjonuje z datków społecznych, od 2018 r. otrzymuje dofinansowanie z UE, za co nadano jej status agenta zagranicznego. W moskiewskiej organizacji pracuje wielu byłych więźniów, w większości politycznych⁴⁵. Założycielką Rosji za kratami jest Olga Romanowa, w przeszłości jedna z najlepszych rosyjskich dziennikarek ekonomicznych. Założyła fundację po aresztowaniu i skazaniu na wieloletni wyrok więzienia jej ówczesnego męża Aleksieja Kozłowa (w opinii obserwatorów, Kozłow stał się ofiarą nieuczciwego kontrahenta). Jak wiele innych organizacji, Rosja za kratami w wyniku różnych trudności musiała zmienić swój status prawny i obecnie kontynuuje działalność bez osobowości prawnej.

⁴⁵ M.in. kilku tzw. więźniów placu Błotnego – uczestników opozycyjnego wiecu 6 maja 2012 na pl. Błotnym, po którym aresztowano i skazano na kary więzienia kilkudziesięciu młodych ludzi.

Jednym z kluczowych projektów fundacji jest **Szkoła obrońcy Publicznego**: wspólny projekt Rosji za kratami, Centrum im. Sacharowa oraz portalu OWD-Info. Misją projektu jest edukacja prawna osób, które chcą poznać swoje prawa i oraz móc reprezentować siebie i swoich bliskich przed sądami w sprawach karnych i administracyjnych, a także bronić się przed bezprawnymi działaniami funkcjonariuszy organów ścigania. W ramach tego projektu prawnicy udzielają bezpłatnych i wszechstronnych porad i informacji dotyczących sytuacji zatrzymania, aresztowania, szantażu ze strony organów ścigania itd. Kolejny projekt fundacji to zapoczątkowany w 2017 r. **Konsultant więzienny**, internetowy system wsparcia informacyjnego dla osadzonych i ich rodzin. Zamieszcza wiele praktycznych informacji dla osób, które mają do czynienia z wymiarem sprawiedliwości i systemem penitencjarnym.

Jednocześnie Olga Romanowa jest autorką jednego ze społecznych **projektów reformy rosyjskiego systemu penitencjarnego i karnego**, opracowanego w 2017 r. wraz z Centrum Badań Strategicznych Aleksieja Kudrina i zawierającego postulaty głębokich zmian organizacji pracy tego systemu, wymiany kadrowej, systemu resocjalizacji i in. Jednak ta aktywność zapoczątkowała szykany wobec fundacji i samej Romanowej, w wyniku których musiała ona opuścić Rosję i do dziś przebywa w Niemczech.

OWD-Info

Niezależny projekt w zakresie obrony praw człowieka, specjalizujący się w monitoringu prześladowań na tle politycznym. Działa pod egidą Stowarzyszenia „Memoriał”. Zbiera i publikuje dane dot. zatrzymań podczas akcji opozycyjnych – przez większość obserwatorów i mediów uznawany jest za najbardziej wiarygodne źródło informacji nt. liczby zatrzymanych. Świadczy pomoc prawną zatrzymanym, zarówno w chwili zatrzymania (często zdalnie – przez Internet, telefonicznie), jak i w przygotowaniu skarg do sądów (w tym do Europejskiego Trybunału Praw Człowieka w Strasburgu). Przygotowuje raporty informacyjno-analityczne, prezentujące statystykę zatrzymań podczas akcji protestacyjnych oraz analizę represji na tle politycznym.

Finansowany metodą crowdfundingu oraz z grantów zagranicznych. Pomysłodawcą projektu jest działacz Memoriału młodej generacji Grigorij Ochotin (syn współzałożyciela Memoriału Nikity Ochotina), który przyznał, iż inspiracją powołania tego projektu była dla niego „Kronika wydarzeń bieżących” – dysydencki biuletyn ukazujący się w ZSRR w latach 1968-83.

Komitet “Wsparcie Obywatelskie”

Organizacja charytatywna i pożytku publicznego, pomagająca uchodźcom i przesiedleńcom wewnętrznym, realizuje szereg projektów w republikach Kaukazu Północnego. Założona w 1990 r. i niezmiennie kierowana przez Swietłanę Gannuszkina, jedną z najbardziej szanowanych rosyjskich obrończyni praw człowieka. Od 1998 r. Komitet jest akredytowanym partnerem Wysokiego Komisarza Narodów Zjednoczonych ds. Uchodźców (UNHCR).

Komitet pomaga uchodźcom i migrantom w wielu praktycznych kwestiach dotyczących ubiegania się o status uchodźcy lub o azyl w Rosji, pomaga przejść przez procedury azyłowe, zapewnia również pomoc prawną, humanitarną, materialną, medyczną, która jest świadczona w biurze komitetu, a także psychologiczną (zatrudnieni przez organizację psychologowie pracują z uchodźcami i migrantami). W ramach Komitetu od 1995 r. działa także Centrum Adaptacji i Edukacji Dzieci Uchodźców, które zajmuje się dziećmi, nie uczęszczającymi do szkoły i potrzebującymi pomocy w nauce, adaptacji do nowych warunków życia i rehabilitacji psychologicznej. Co roku Komitet wydaje też raporty podsumowujące sytuację uchodźców w Federacji Rosyjskiej.

W 2015 r. Ministerstwo Sprawiedliwości nadało Komitetowi “Wsparcie Obywatelskie” status agenta zagranicznego” z uwagi na pobieranie grantów zagranicznych.

13. OSOBY I GRUPY NARAŻONE NA NIESPRAWIEDLIWY PROCES SĄDOWY W FEDERACJI ROSYJSKIEJ

Niniejszy rozdział przedstawi i pokrótce opíše wybrane, reprezentatywne przypadki procesów sądowych, które toczyły się wobec poszczególnych kategorii obywateli (którzy stawali się w ostatnich latach emigrantami i zabiegali o azyl w państwach europejskich) oraz płynące z tych przypadków wnioski na temat funkcjonowania systemu sądowego Federacji Rosyjskiej i jego wykorzystywania do bieżących celów politycznych Kremla.

Opozycja polityczna

Od czasu zabójstwa rosyjskiego opozycjonisty Borysa Niemcowa (zastrzelonego pod Kremlen w lutym 2015 r.), najbardziej jaskrawym przykładem prześladowania oponenta politycznego Kremla i wykorzystania do tego rosyjskiego wymiaru sprawiedliwości jest sprawa Aleksieja Nawalnego, najważniejszego obecnie polityka opozycji, działacza antykorupcyjnego, lidera Fundacji Walki z Korupcją, popularnego blogera. Nawalny został dwukrotnie skazany przez rosyjskie sądy (w 2013 oraz 2014 r.) rzekomo za przestępstwa korupcyjne. W obu przypadkach, w zgodnym przekonaniu opinii publicznej, procesy i wyroki miały podłoże czysto polityczne – miały obciążyć jego reputację działacza antykorupcyjnego (właśnie poprzez zarzuty uwikłania w korupcję) oraz wyeliminować go z aktywnego udziału w życiu politycznym (poprzez zaostrenie ordynacji wyborczej, zakazującej osobom skazanym za tzw. przestępstwa ciężkie udział w wyborach jakiegokolwiek szczebla). W sierpniu 2020 r. władze posunęły się do próby otrucia opozycjonisty, podczas jego podróży po regionach rosyjskich, gdzie wraz ze współpracownikami z fundacji wspierali kandydatów niezależnych w wyborach regionalnych i kręcili materiały o korupcji w regionach. Jak wynika z licznych śledztw i analiz, Nawalny przeżył wyłącznie dzięki awaryjnemu lądowaniu samolotu w Omsku oraz sprawnej akcji ratunkowej na

lotnisku, choć przez kilka tygodni przebywał w śpiączce i w stanie zagrożenia życia. Udziału rosyjskich struktur państwowych w próbie otrucia opozycjonisty, przede wszystkim Federalnej Służby Bezpieczeństwa, dowodzi międzynarodowe śledztwo przeprowadzone przez Bellingcat, Spiegel, The Insider i CNN i opublikowane (z udziałem samego Nawalnego) w grudniu 2020 r.⁴⁶. Znamienne, iż **rosyjska prokuratura i sądy**, nawet wobec ciężkiego otrucia opozycjonisty, mającego znamiona zamachu na jego życie, **nie wszczęły nawet postępowania w tej sprawie**. Toczyło się jedynie postępowanie przygotowawcze prowadzone przez regionalną prokuraturę transportową z Tomska (jako że Nawalny stracił przytomność w samolocie), jednak proces ten miał znamiona pozorowania, bowiem był kilkakrotnie zamykany i wznawiany, po to by odwlec moment wydania orzeczenia, czy sprawa ma być badana w toku dalszych postępowań, czy też całkowicie umorzona.

Nawalny został, za zgodą władz Rosji, wywieziony na leczenie do Niemiec, jednak po kilkumiesięcznym leczeniu i rehabilitacji zdecydował się powrócić do Rosji w styczniu 2021 r., mimo iż mógł się tam spodziewać kontynuacji prześladowań. Wobec jego deklaracji dot. powrotu, w Rosji wszczęto wobec niego szereg postępowań sądowych, które niezależna opinia publiczna w Rosji i na świecie uważa za sfabrykowane. Wszczęto wobec niego postępowanie dot. odwieszenia wyroku w tzw. sprawie Yves Rocher z 2014 r. (otrzymał wówczas wyrok 3,5 roku w zawieszeniu), zarzucając mu niestawianie się na wezwania Federalnej Służby Więziennej (wezwania kierowane były w czasie, gdy Nawalny przechodził intensywne leczenie w Niemczech). Ponadto wobec opozycjonisty wszczęto postępowania sądowe dot. obrazy weterana wojennego oraz defraudacji środków, zebranych przez Fundację Walki z Korupcją, założoną przez Nawalnego. Zgodnie z przewidywaniami, zaraz po powrocie do Rosji 17 stycznia 2021 r., jeszcze na lotnisku, Nawalny został zatrzymany przez Federalną Służbę Penitencjarną, a następnego dnia sąd sankcjonował jego aresztowanie na 30 dni. Następnie w procesie, który uznano za pokazowy, polityczny oraz całkowicie wypaczający ideę sprawiedliwości i niezawisłości sądownictwa, uznano go za winnego niestawiania się na wezwania służby penitencjarnej oraz orzeczono

⁴⁶ Zob. m.in. <https://www.youtube.com/watch?v=smhi6jts97l&t=65s> oraz <https://www.youtube.com/watch?v=ibqjet6Bg38&t=52s>

odwieszenie wyroku i skierowanie go do kolonii karnej (po procesie apelacji wyrok wyniósł 2,5 roku kolonii)⁴⁷. Dodatkowo, w innym procesie o obrazę weterana, opozycjonista został skazany na maksymalny wymiar kary przewidziany w Kodeksie karnym – grzywnę w wysokości 850 tys. rubli. W marcu 2021 r. Nawalny został przewieziony do kolonii karnej w miasteczku Pokrow (85 km od Moskwy), słynącej z niezwyklej surowości czy wręcz okrucieństwa wobec osadzonych.

W trakcie ww. procesów oraz towarzyszących im czynności proceduralnych przedstawiciele sądownictwa, służby penitencjarnej oraz MSW dopuszczali się licznych naruszeń oraz działań, noszących wyraźne znamiona dyspozycyjności politycznej. Pierwsze posiedzenie sądu po powrocie Nawalnego, dotyczące zastosowania wobec niego aresztu, odbyło się na komisariacie policji w Chimkach (miejscowość pod Moskwą, na terenie której mieści się lotnisko Szeremietjewo, gdzie zatrzymano Nawalnego). Był to krok bezprecedensowy – wprowadzie dopuszczany przez ustawę o sądach, jednak w sytuacjach nadzwyczajnych; przybycie sędziego na komisariat policji dla odbycia posiedzenia „wyjazdowego” w rosyjskiej praktyce sądowej jest właściwie niespotykane. Ponadto, sprzeczne z zapisami Kodeksu karnego wykonawczego Federacji Rosyjskiej było aresztowanie Nawalnego na 30 dni, jako że te zapisy nie zezwalają na zatrzymywanie osób skazanych na karę w zawieszeniu na wniosek Federalnej Służby Penitencjarnej. Z kolei Kodeks postępowania karnego nie wymienia skazanych warunkowo wśród kategorii osób, wobec których sąd może przedłużyć okres aresztu do 30 dni⁴⁸.

16 lutego 2021 r. Europejski Trybunał Praw Człowieka wezwał władze Rosji do uwolnienia Aleksieja Nawalnego, powołując się na Regułę 39 ETPCz. Reguła ta stosowana jest niezwykle rzadko, w sytuacjach, gdy oskarżonym grozi śmiertelne niebezpieczeństwo. W Moskwie decyzja ta została nazwana próbą ingerencji w sprawy wewnętrzne i presją na sąd.

⁴⁷ Szerzej zob. M. Domańska, J. Rogoża, Wyrok na Aleksieja Nawalnego, www.osw.waw.pl/pl/publikacje/analizy/2021-02-03/wyrok-na-aleksieja-nawalnego

⁴⁸ Алексея Навального судили прямо в полицейском участке. А что, так можно было? 18.01.2021, Meduza, <https://meduza.io/cards/aleksey-na-valnogo-sudili-priamo-v-politseyskom-uchastke-a-cto-tak-mozhno-bylo>

Prześladowaniom politycznym, które prowadziły do procesów i wyroków sądowych, poddawani byli nie tylko rozpoznawalni przedstawiciele i liderzy opozycji, lecz także wielu szeregowych aktywistów czy po prostu sympatyków opozycji, którzy angażowali się w działalność opozycyjną, albo uczestniczyli w protestach ulicznych. Wiele osób, w obawie przed takimi prześladowaniami, wybrało los emigrantów politycznych i szukało azylu m.in. w państwach europejskich. Pierwsza większa fala uchodźców politycznych, którzy zabiegali o azyl w państwach UE, zapoczątkowana była w 2012 r. represjami wobec uczestników masowych protestów opozycyjnych 2011-2012 r. oraz zaostrzeniem polityki Kremla po powrocie Putina na stanowisko prezydenta w 2012 r. Następne fale wywołane były aneksją Krymu w 2014 r., zabójstwem Borysa Niemcowa w 2015 r., kolejnymi protestami 2017-2018 r. itd. W efekcie w szeregu państw europejskich, przede wszystkim w Wielkiej Brytanii, Niemczech oraz państwach bałtyckich, osiadła spora grupa osób, które otrzymały azyl polityczny. Liczba tych osób może być łącznie mierzona w tysiącach. W samej Litwie (kraju, który wypracował najsprawniejszy mechanizm przyjmowania uchodźców politycznych, dzięki wsparciu Freedom House i NED) mieszka ok. stu takich uchodźców z rodzinami. Tu od lat działają też niektóre instytucje, prześladowane przez władze Rosji, takie jak Stowarzyszenie „Gołos” zrzeszające niezależnych obserwatorów wyborczych. Niektórzy działacze opozycji korzystają z możliwości natychmiastowej ewakuacji z Rosji w sytuacji zagrożenia aresztowaniem czy atakami fizycznymi, są też programy pobytowe dla opozycjonistów czy pracowników NGOów żyjących w Rosji pod ciągłą presją władz, służące „odzyskania równowagi psychicznej”, po której wracają oni do Rosji. Warto zauważyć, że wielu takich „azylantów” traktuje swój status jako tymczasowy, żywiąc nadzieję na powrót do Rosji w razie zmian personalnych na Kremlu, stale utrzymując więzi z krajem, monitorując wydarzenia w Rosji czy wręcz prowadząc działalność zarobkową przez Internet, skierowaną na rynek rosyjski. Część tych osób, wykorzystując swoją wiedzę o rosyjskich władzach i kontakty w Rosji, angażuje się we współpracę z organami państwa w krajach, które udzieliły im azylu: z parlamentem (komisje ds. zagranicznych), organami ścigania, systemem bankowym (w ramach przeciwdziałania praniu pieniędzy przez przedstawicieli elit Rosji – współpraca ta polega na badaniu

informacji o przedstawicielach rosyjskich elit i ich rodzin, lokujących środki w bankach europejskich).

Ściganie za krytykę wobec polityki historycznej Kremla

Coraz częściej szykany, a nawet represje dotyczą osób, wyrażających poglądy historyczne, które podważają oficjalną wykładnię polityki historycznej Rosji. Polityka ta w ostatnich latach coraz mocniej dryfuje w kierunku pełnej apologii polityki ZSRR, w tym Stalina i penalizuje przejawy krytyki wobec polityki państwa sowieckiego. Do tej ewolucji polityki historycznej władze dostosowują instrumenty prawne: w 2014 r. kodeks karny został uzupełniony o artykuł karzący za „rehabilitację nazizmu” (jej niezwykle rozmyta definicja może obejmować wszelkie przejawy krytyki polityki ZSRR w czasie II wojny światowej, zwłaszcza w kontekście sojuszu z III Rzeszą w latach 1939-1941). W ciągu czterech pierwszych lat obowiązywania tego artykułu wydano na jego podstawie 19 wyroków skazujących (wprawdzie nikt nie został skazany na karę więzienia, jednak – zgodnie z praktyką stosowaną w rosyjskich sądach – nie było też wyroków uniewinniających). Za „nieprawomyślne” wypowiedzi na temat historii sądy skazują również na podstawie innych artykułów kodeksu karnego, m.in. art. 282 (przeciwdziałanie ekstremizmowi), w takich przypadkach zdarzają się kary pozbawienia wolności. Często są też naciski administracyjne na badaczy, historyków i zwykłych obywateli: historyk z Petersburga Kirił Aleksandrow został pozbawiony stopnia doktora habilitowanego za rozprawę, w której jako przyczynę kolaboracji obywateli sowieckich z nazistami wskazał terror władz wobec ludności ZSRR.

Obrońcy praw człowieka z międzynarodowej organizacji „Agora” doliczyli się **w ostatnich latach w Rosji ponad 100 przypadków takich prześladowań**. W 17 przypadkach wszczęto sprawy karne przeciwko osobom, wygłaszającym oceny historyczne: jedna ze spraw się przedawniła, ale pozostałe 16 osób zostało postawionych przed sądem i w wyniku procesu uznanych za winnych. Kolejne 41 przypadków dotyczyło zakazów publikacji książek i tekstów internetowych, które uznano za ekstremistyczne. Najwięcej tych przypadków dotyczy historii XX wieku, w

szczegółności tematyki II wojny światowej i roli, jaką odegrał w niej Związek Radziecki⁴⁹.

Najbardziej drastycznym przykładem represji wobec badacza historii stały się prześladowania działacza Memoriału Jurija Dmitrijewa, niezwykle zasłużonego poszukiwacza masowych miejsc pochówku ofiar represji sowieckich w swoim rodzimym regionie – Karelii. Po rozpadzie ZSRR Dmitrijew niemal jednoosobowo odkrył miejsca, gdzie spoczywa wiele tysięcy ofiar represji z lat 30., zdołał większość z nich zidentyfikować i upamiętnić, wydał kilka ksiąg pamięci z nazwiskami ofiar, ustanowił w karelskim Sandarmochu miejsce pamięci, do którego przyjeżdżało co roku wielu Rosjan, delegacje zagraniczne, akredytowani w Rosji dyplomaci. W 2016 Dmitrijew został aresztowany pod zarzutami wykonywania pornograficznych zdjęć jego nieletniej adoptowanej córki i przechowywania broni (w zgodnej opinii środowiska, obrońców praw człowieka, niezależnych obserwatorów zarzuty zostały sfabrykowane). Pierwszy wyrok w 2018 oczyścił go z zarzutów o pornografię, został skazany jedynie za przechowanie broni. Jednak prokuratura zaskarżyła „łagodny” wyrok, który ostatecznie został anulowany przez Sąd Najwyższy Karelii. W drugim procesie Dmitrijewowi postawiono znacznie poważniejsze zarzuty, o molestowanie adoptowanego dziecka. W lipcu 2020 sąd wydał wyrok, uznając go winnym zarzutów i skazując na 3,5 lata więzienia (z kolei uniewinniony z zarzutu przechowywania broni). Jednak we wrześniu 2020 roku, **w ramach apelacji, Sąd Najwyższy Karelii podwyższył wyrok prawie czterokrotnie, do 13 lat więzienia, co jest wydarzeniem bez precedensu w rosyjskiej praktyce sądowej**. Zarówno fabrykowanie zarzutów, jak i kolejne procesy, stopniowanie zarzutów, wreszcie bezprecedensowe podwyższenie wyroku w procesie apelacji traktowane są w tej sprawie jako świadectwo wpływu struktur siłowych na sąd, przede wszystkim presji Federalnej Służby Bezpieczeństwa Karelii, której funkcjonariusze od dawna nie kryli niezadowolenia z działalności Dmitrijewa nagłaśniającego zbrodnie NKWD (prekursora FSB). Przebieg kilku procesów Dmitrijewa dobitnie pokazuje, iż mimo wątpliwej bazy dowodowej, opinii współpracowników badacza oraz ogromnej uwagi

⁴⁹ Zob.: «Агора» предупреждает: «История становится опасной», 11.05.2018, <https://realnoevremya.ru/articles/98599-pravozaschitniki-preduprezhdayut-istoriya-stanovitsya-opasnoy>

i akcji solidarności wielu środowisk w Rosji i na świecie, sądy w Rosji wydają wyroki postrzegane jako skrajnie niesprawiedliwe i będące wynikiem nacisków ze strony struktur siłowych, które stały się w dzisiejszej Rosji filarem władzy Kremla o niemal nieograniczonych uprawnieniach.

Oskarżenia o szpiegostwo, ekstremizm oraz obrazę władzy

Kolejną rosnącą kategorią zarzutów, traktowanych przez wielu obserwatorów jako mające znamiona prześladowania, są zarzuty o ekstremizm lub szpiegostwo na rzecz wywiadów obcych państw (w niniejszym tekście mowa o przypadkach, ocenianych przez obrońców praw człowieka i ekspertów jako sfabrykowane). W ostatnich latach doszło w Rosji do całej serii głośnych spraw sądowych z oskarżeń o szpiegostwo i ekstremizm, które obserwatorzy i obrońcy praw człowieka uznają za sfabrykowane (Stowarzyszenie Memoriał prowadzi wykaz tych spraw: <https://memohrc.org/ru/tags/dela-o-shpionazhe>). Jedną z ostatnich głośnych spraw jest rozpoczęty niedawno proces b. dziennikarza Iwana Safronowa, oskarżonego o szpiegostwo na rzecz wywiadu Czech – zarzuty wobec Safronowa podważane są przez wielu specjalistów.

Rozpowszechnione jest stosowanie artykułów kodeksu karnego, przewidujących odpowiedzialność karną za ekstremizm – najczęściej art. 282 („podżeganie do nienawiści lub wrogości, a także poniżanie godności ludzkiej”), który w Rosji stał się pewnym symbolem prześladowań motywowanych politycznie. Liczba skazanych z tego artykułu kk szybko rosła zwłaszcza w poprzedniej dekadzie: w latach 2013-2015 wzrosła ponad dwukrotnie. W 2018 r. dokonano nowelizacji prawnej, która częściowo złagodziła ten zapis – za popełnione czyny grozi już nie odpowiedzialność karna, lecz administracyjna. W efekcie, liczba wyroków w roku 2019 zmniejszyła się co najmniej o połowę w porównaniu z 2018 rokiem – do 98 wyroków. Tym niemniej, w 2019 r. wzrosła liczba wyroków z artykułu o podżeganiu do działań ekstremistycznych (art. 280 kk), a ten artykuł stał się poniekąd kontynuatorem represyjnego wcześniej art. 282. Wzrosła także liczba wyroków z art. 205.2 Kodeksu karnego Federacji

Rosyjskiej („publiczne wezwania do działań terrorystycznych”) - w pierwszym półroczu 2019 roku skazano 45 osób (o 6 osób więcej niż w 2018 roku). Jak odnotowują obserwatorzy, sprawy te są „domeną” Federalnej Służby Bezpieczeństwa, która najczęściej jest inicjatorem postępowań z ww. artykułów, a ingerencja FSB w dochodzenie w sprawach karnych z roku na rok rośnie. Skargi obywateli rosyjskich na bezprawne stosowanie norm anti-ekstremistycznych są uwzględniane przez Europejski Trybunał Praw Człowieka, który w 2019 roku przyjął do dalszego rozpatrzenia dwa takie wnioski⁵⁰.

Coraz bardziej rozpowszechnione są także postępowania administracyjne z tytułu wprowadzonych w 2019 zmian do Kodeksu postępowania administracyjnego (art. 20) penalizujących „rozpowszechnianie w Internecie informacji wyrażonych w nieprzyzwoitej formie, które godzą (...) w państwo, oficjalne symbole Federacji Rosyjskiej oraz jej organy władzy”. Działanie takie zagrożone jest grzywną od 30 do 100 tysięcy rubli. Zapisy te traktowane są przez ekspertów jako **próba narzucenia politycznej cenzury internautom**. W pierwszych miesiącach od wejścia w życie tego zapisu, sądy nałożyły grzywny pieniężne na kilkudziesięciu internautów⁵¹. Wiele tych decyzji zaskarżanych jest do Europejskiego Trybunał Praw Człowieka – w 2020 r. Trybunał przyjął do dalszego procedowania skonsolidowaną skargę od 17 obywateli Rosji, skazanych na grzywnę z ww. artykułu. Skarżący wskazywali na naruszanie przez władze rosyjskie m.in. art. 10 Europejskiej Konwencji Praw Człowieka (wolność wypowiedzi).

Świadkowie Jehowy

Nękania i prześladowania organizacji świadków Jehowy trwały z przerwami niemal przez cały okres poradziecki, jednak po roku 2010 kampania ta przybrała charakter zmasowany: nasiliły się przypadki rewizji w domach modlitwy i

⁵⁰ Więcej: Неправомерное применение антиэкстремистского законодательства в России в 2019 году, 27.02.2020, <https://www.sova-center.ru/misuse/publications/2020/02/d42137/>

⁵¹ Zob. Преследования граждан за оскорбление государства и общества в интернете, 24.04.2019, <https://www.sova-center.ru/misuse/news/persecution/2019/04/d40942/>

mieszkaniach członków ŚJ, zakłócania nabożeństw, konfiskaty mienia. W 2013 roku sądy w szeregu rosyjskich regionach orzekły, iż publikacje Świadków Jehowy mają charakter ekstremistyczny – prowadziło to do konfiskaty literatury, wszczynania postępowań administracyjnych z oskarżenia o rozpowszechnianie materiałów ekstremistycznych oraz spraw karnych o organizację działalności ekstremistycznej.

Wśród głównych przyczyn prześladowania, a ostatecznie delegalizacji Świadków Jehowy w Rosji można wymienić kilka motywów, w znacznym stopniu ze sobą powiązanych:

1. **postawę nieufności władz Rosji wobec organizacji niemieszczących się w tradycyjnym, konserwatywnym i „patriotycznym” nurcie politycznym, kulturowym czy wyznaniowym**, na dodatek zachowujących szeroką wewnętrzną autonomię i mających bliskie związki z pokrewnymi organizacjami za granicą. Świadkowie Jehowy byli w mediach propaństwowych niejednokrotnie nazywani „sektą z amerykańskimi korzeniami”. Władze Rosji, coraz mocniej skonfliktowane z Zachodem i wyczulone na rzeczywiste i domniemane wpływy zagranicy w Rosji od lat prześladują niezależne od państwa organizacje polityczne, społeczne i wyznaniowe;
2. **zabiegi Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego (RKP), trwające od lat 1990-tych**. RKP, największa organizacja religijna w Rosji, w ostatnich latach prowadząca aktywny program odbudowy świątyń, jest tym niemniej organizacją społecznie bierną, nastawioną raczej na eksploataowanie swojej historycznie uprzywilejowanej roli i oczekiwanie, iż wierni sami będą gromadzić się wokół Cerkwi i stosować do jej zaleceń. Bierność cechuje także wielu obywateli Rosji deklarujących się jako prawosławni: większość z nich nie jest zaangażowana w życie kościoła, nie zna podstaw wiary, a ich identyfikacja z prawosławiem jest w większym stopniu kulturowa, niż religijna. Na tym tle Świadkowie Jehowy jawili się jako organizacja stosunkowo nieduża, lecz aktywna, dynamicznie pozyskująca zwolenników, potrafiąca nawiązywać kontakty z ludźmi, wsłuchiwać się w ich potrzeby, udzielać wsparcia itd. Doprowadziło to do powstania niewielkich, lecz silnie zintegrowanych wspólnot ŚJ w blisko 400

rosyjskich miastach, które cechowało nie tylko silne poczucie tożsamości, lecz i wyższy poziom materialny. Przez lata hierarchowie Cerkwi Prawosławnej poddawali krytyce działalność Świadków Jehowy, zarówno ich założenia doktrynalne (określając ich mianem „sekt”), jak i modus operandi (natarczywość akcji ewangelizacyjnych, ubezwłasnowolnianie ich członków itd.). Wydaje się prawdopodobne, że zbieżność interesów władz Rosji i Cerkwi, której wpływy za prezydentury Putina wzrosły, ostatecznie przesądziła o radykalnym rozwiązaniu wobec ŚJ – delegalizacji tej organizacji;

3. **lobbing rosyjskich struktur siłowych.** Delegacja Świadków Jehowy daje rosyjskim organom ścigania szerokie możliwości prześladowania zarówno organizacji lokalnych, jak i poszczególnych członków ŚJ, a to z kolei sprzyja poprawie statystyk efektywności, uzyskiwaniu awansów i innych, często niezgodnych z prawem, korzyści;
4. **motywacja finansowa.** Świadkowie Jehowy, organizacja o rozgałęzionej strukturze i ok. 400 oddziałach regionalnych, była zamożną organizacją, posiadającą w Rosji liczne aktywa – nieruchomości (sale kongresowe, siedziby), konta bankowe itd. Delegalizacja ŚJ pociągnęła za sobą konfiskatę mienia organizacji, której łączna wartość sięga 80 mln Euro. Wśród najbardziej lukratywnych aktywów organizacji przejętych przez państwo były nieruchomości w Petersburgu (będącym nieformalną stolicą ŚJ w Rosji): ekskluzywny kompleks mieszkalno-administracyjny pod Petersburgiem o wartości powyżej 10 mln Euro oraz Sala Kongresowa w Petersburgu mieszcząca 1600 osób.

Zwieńczeniem procesu prześladowań Świadków Jehowy w Rosji była delegalizacja organizacji przez rosyjski Sąd Najwyższy w 2017 r. oraz jej wpisanie przez rosyjskie Ministerstwo Sprawiedliwości do rejestru organizacji, których działalność jest w Rosji zakazana (w rejestrze tym figurują organizacje terrorystyczne i ekstremistyczne, takie jak Państwo Islamskie, al-Kaida czy grupy neonazistowskie). To pociągnęło za sobą konfiskatę całego mienia związku wyznaniowego, kryminalizację i penalizację jego praktyk religijnych oraz falę prześladowań członków

organizacji: zatrzymań, przesłuchań, aresztowań, a nawet wieloletnich wyroków więzienia. Decyzja sądu w kwestii Świadków Jehowy oznacza zakaz funkcjonowania wszystkich 395 oddziałów regionalnych wspólnoty w Rosji, skupiających ok. 150–200 tysięcy wiernych.

Obecnie **lista prześladowanych członków Świadków Jehowy liczy 430 osób, z czego 45 osób znajduje się w więzieniach, 26 przebywa w areszcie domowym, a 78 stanęło przed sądem**⁵². Najwyższy wyrok 6,5 lat kolonii otrzymał członek organizacji z Pskowa (choć w procesie apelacji wyrok pozbawienia wolności został zamieniony na wyrok w zawieszeniu). Wobec pozostałych wyznawców, którzy próbują kontynuować działalność (np. spotykając się w mieszkaniach prywatnych na wspólnych modlitwach) stosowane są szykany, grzywny, kary pozbawienia wolności, podpalenia ich siedzib i biur oraz stosowanie tortur mających na celu wymuszenie ujawnienia nazwisk liderów lokalnych wspólnot czy miejsc ich spotkań. Członkowie organizacji skarżyli się, że straszono ich pozbawieniem praw rodzicielskich, a do przedszkoli, gdzie przebywały ich dzieci, przychodzili funkcjonariusze Federalnej Służby Bezpieczeństwa w asyście pracowników socjalnych. Za formę presji i zastraszania przedstawicieli tego związku wyznaniowego należy też uznać wydane w 2017 r. przez Sąd Najwyższy Rosji postanowienie interpretujące przepisy dot. pozbawiania praw rodzicielskich. Sąd uznał, że praw mogą być pozbawieni rodzice, którzy wciągają swoje dzieci w organizacje religijne, które są zakazane lub zlikwidowane przez sąd⁵³. Wprawdzie w Rosji nie działa prawo precedensu, ale postanowienia Sądu Najwyższego stanowią rodzaj wytycznych dla działalności sądów niższej instancji oraz innych organów opiekuńczych. Zastrzec należy, iż w praktyce nie doszło do pozbawiania członków ŚJ praw rodzicielskich, ale ww. zapisy należy rozpatrywać jako jeden z wielu instrumentów nacisku na przedstawicieli tego związku wyznaniowego, które ma ich zastraszać i zniechęcać do praktyk religijnych.

Prześladowania Świadków Jehowy spotkały się z szeroką krytyką na Zachodzie oraz w samej Rosji, jako poważne ograniczenie wolności religijnej, instrumentalizacja

⁵² <https://jw-russia.org/prisoners.html>

⁵³ Zob. Пленум Верховного суда принял постановление о родительских правах, 14.11.2017, <https://pravo.ru/news/view/145804/>

prawodawstwa antyekstremistycznego, pole do licznych nadużyć prawnych (w tym wykorzystanie rosyjskich sądów i Sądu Najwyższego do wymuszenia decyzji korzystnej dla Kremla) oraz brutalne łamanie praw człowieka. 61 członków organizacji ŚJ zostało uznanych za więźniów politycznych przez Stowarzyszenie Memoriał, najważniejszą rosyjską instytucję broniącą praw człowieka⁵⁴. W obronie Świadków Jehowy występowała m.in. międzynarodowa organizacja praw człowieka Amnesty International, a Departament Stanu USA wprowadził sankcje personalne wobec dwóch funkcjonariuszy Komitetu Śledczego jednego z rosyjskich regionów, zarzucając im stosowanie tortur i łamanie praw członków tego związku wyznaniowego.

Świadkowie Jehowy skierowali do Europejskiego Trybunału Praw Człowieka skargę na oskarżenie organizacji o działalność ekstremistyczną, która została przez Trybunał przyjęta do rozpatrzenia w grudniu 2017. Z kolei w maju 2018 roku ETPCz przyjął skargę złożoną w imieniu 394 lokalnych organizacji Świadków Jehowy w Rosji, dotyczącej uznania ich za organizacje ekstremistyczne, likwidacji i przekazania ich majątku na rzecz państwa. 1 października 2020 r. Komitet Ministrów Rady Europy zaapelował do Federacji Rosyjskiej o anulowanie decyzji dot. delegalizacji działalności organizacji Świadków Jehowy w 2017 roku oraz o ponowne rozpatrzenie tych spraw w sądach.

Wybrane przypadki skazania lub ograniczenia wolności wobec przedstawicieli ŚJ:

W 2018 r. skazano siedemdziesięcioletniego Arkadija Akopiana za nawoływanie do nienawiści na tle religijnym w trakcie wystąpienia podczas spotkania religijnego. Drugim skazanym świadkiem Jehowy, przebywającym w areszcie od maja 2017, był **obywatel duński Dennis Christensen, skazany 6 lutego 2019 r. przez sąd rejonowy w mieście Orzeł na karę 6 lat pozbawienia wolności** za organizowanie działalności religijnej uznanej za ekstremistyczną, w tym udział w spotkaniu o charakterze

⁵⁴ Zob. <https://memohrc.org/ru/bulletins/spisok-lic-priznannyh-politicheskimi-zaklyuchyonnymi-pravozashchitnym-centrom-memorial-i-4>

religijnym. Wyrok ten został utrzymany w mocy przez sąd wyższej instancji; Christensen przebywa obecnie w kolonii karnej.

W 2019 r. sądy RU skazały 18 wyznawców, w tym dziewięciu na kary pozbawienia wolności od 2 do 6 lat za udział w spotkaniach modlitewnych lub ich organizację. Liczne przypadki trwających postępowań dot. ŚJ w RU pokazują, że **powodem wszczęcia dochodzenia może być – zgodnie z zarzutami stawianymi przez władze:**

- udział w spotkaniu religijnym ŚJ po dacie delegalizacji stowarzyszenia (casus Trofimowa);
- organizowanie spotkań religijnych zwolenników i uczestników ŚJ, w tym studiowanie literatury religijnej, śpiewanie pieśni, organizacja działalności misjonarskiej (casus Suworowa i Bażenowa);
- organizowanie praktyk religijnych i promowanie działalności ŚJ (casus Pujdy);
- zachęcanie do udziału w spotkaniach, których celem było zagłębienie się w ruch religijny organizacji ekstremistycznej (casus Klimowa);
- zaangażowanie w zamierzone działania mające na celu wznowienie działalności ekstremistycznej ŚJ (casus Poliakowej);
- zapewnienie finansowej podstawy dobrobytu organizacji pomimo wiedzy o jej delegalizacji (casus Barmakina);
- umyślne i nielegalne uczestniczenie w spotkaniach organizacji, obejmujących kazania, przemówienia, śpiewanie pieśni religijnych ŚJ, z zamiarem upowszechnienia tej religii i angażowania w tę działalność innych osób (casus Moskalenko);
- podejmowanie działań w celu zapewnienia kontynuowania nielegalnej działalności lokalnej organizacji ŚJ, organizowanie wspólnych wykładów i praktyk religijnych oraz prowadzenie systematycznych szkoleń w zakresie wierzeń (casus Zołotowej);
- udział w wideokonferencji, podczas której prowadzone były obrzędy religijne, modlitwa do Boga Jehowy, przekazanie broszur dotyczących działalności ŚJ

oraz posiadanie zdjęcia napisu będącego cytatem z Księgi Izajasza (casus Sorokiny).

Przypadki tortur i niehumanitarnego traktowania

W 2019 r. zatrzymano i poddawano torturom polegającym na porażeniu prądem, duszeniu, związaniu, pobiciu, rozebraniu do naga i polewaniu wodą siedmiu mężczyzn – członków ŚJ z miasta Surgut w Chanty-Mansyjskim Okręgu Autonomicznym. Celem tortur było wydobyć z aresztowanych zeznań dotyczących miejsc i uczestników spotkań ŚJ, lokalnych liderów. Podobnie niehumanitarne praktyki (tj. bicie po dłoniach, zmuszanie do klęczenia) odnotowano w miejscowości Uraj wobec innego świadka Jehowy w dn. 6 lutego 2019 r. W czerwcu 2019 r. tortury (głodzenie przez pierwsze trzy dni aresztu) zastosowano wobec wyznawcy ŚJ z Kaługi. Podejmowane działania godziły niekiedy w bliskich zatrzymywanych ŚJ (np. zniszczenie straganu prowadzonego przez matkę jednego z wyznawców itp.). Funkcjonariusze służb zachowywali się agresywnie podczas licznych przeszukań.

Przypadki tortur z użyciem prądu elektrycznego zostały również odnotowane w lutym br. wobec Wadima Kucenki (Kraj Zabajkalski), który nie chciał ujawnić żadnych dodatkowych informacji nt. innych świątków Jehowy podczas śledztwa. Również w lutym br. pięciu ŚJ zostało pobitych przez straż więzienną po przybyciu do kolonii karnej w Orenburgu i odniosło poważne obrażenia: umożliwiające dopiero w następnym dniu badania lekarskie ujawniły zarówno głodzenie jednego z nich w poprzednim miejscu detencji, jak i konieczność natychmiastowej hospitalizacji.

Członkowie ugrupowań muzułmańskich

Prześladowania w Rosji dotyczą także osób oskarżanych o przynależność do zakazanych w Rosji organizacji Hizb ut-Tahrir al-Islami czy zwolenników tureckiego teologa Saida Nursiego, oskarżonego o przynależność do nieistniejącej organizacji Nurcalar. Wspomniane już Stowarzyszenie Memoriał, prowadzące w Rosji rejestr osób

uznanych za „więźniów politycznych” (a więc prześladowanych w sposób bezprawny czy nieproporcjonalny ze względów politycznych; do tej kategorii nie są zaliczane osoby stosujące przemoc lub do niej nawołujące ze względów religijnych, narodowościowych, rasowych itp.) uznaje za **„więźniów politycznych prześladowanych w związku z korzystaniem z prawa do wolności wyznania i przynależności do związków wyznaniowych” łącznie 287 osób** (stan na 29 grudnia 2020 r., lista ta zawiera także przedstawicieli Świadków Jehowy, o których mowa powyżej). Równocześnie, przedstawiciele stowarzyszenia przyznają, że lista ta jest niepełna i zawiera tylko dobrze udokumentowane przypadki. Szacują, iż rzeczywista skala prześladowanych z powodów religijnych jest 3-4 razy większa.

Motywacją ze strony organów ścigania do represji wobec muzułmanów, uznanych za więźniów politycznych, są próba propagandowego uzasadnienia realności zagrożenia terrorystycznego, jak i demonstracja walki z międzynarodowym terroryzmem oraz dążenie do tłumienia niezależnych, choć nie stanowiących realnego zagrożenia publicznego, stowarzyszeń oraz szeroko pojęte interesy korporacyjne struktur siłowych. Prześladowania dotyczą także obrońców praw człowieka, broniących przedstawicieli społeczności muzułmańskiej (m.in. baszkirskich działaczy Rustema Łatypowa i Linara Wachitowa oraz krymskich obrońców praw człowieka Emira-Useina Kuku i Serwera Mustafajewa), co zapewne ma zmniejszać możliwości prześladowanych do poszukiwania pomocy. Na marginesie, pod zarzutami przynależności do organizacji Hizb ut-Tahrir ścigano także szereg przedstawicieli Tatarów Krymskich, którzy są realnymi lub domniemanymi członkami tej organizacji (która na Ukrainie jest legalna), co dawało władzom Rosji dodatkowy instrument presji na społeczność Tatarów Krymskich. [Niniejszy raport nie obejmuje prześladowanych na Krymie, ponieważ Polska nie uznaje półwyspu za część Federacji Rosyjskiej, tylko Ukrainy.]

W rejestrze „więźniów politycznych” prześladowanych za działalność religijną figurują 202 osoby prześladowane za członkostwo w zakazanym w Rosji Hizb ut-Tahrir al-Islami (w ocenie Stowarzyszenia Memoriał, organizacja ta jest bezpodstawnie uznawana w Rosji za organizację terrorystyczną), 17 prześladowanych w związku z działalnością At-Takfir Wal-Hijra (ruchu, który „wypączkował” z Bractwa

Muzułmańskiego), 5 prześladowanych związanych z sunnickim ruchem Tablighi Jamaat, oraz 2 wyznawców tureckiego teologa Saida Nursiego⁵⁵. **Praktyka sądowa wobec tych osób stała się w ostatnich latach znacznie surowsza.** O ile wcześniej większość z nich (zwłaszcza należących do Hizb ut-Tahrir, uznawanej w Rosji za organizację terrorystyczną) ścigana była w oparciu o artykuły kodeksu karnego związane z udziałem w działalności organizacji ekstremistycznej (przewidujące karę do 3 lat więzienia), to obecnie stawiane im są zarzuty udziału w organizacji terrorystycznej, co jest karane pozbawieniem wolności do 10 lat. Coraz większe są również realne wyroki, orzekane wobec osób z ww. kategorii⁵⁶.

Obrońcy praw człowieka i sygnaliści

Przykładem represji tej grupy są wyroki sądowe wydawane na podstawie sfingowanych zarzutów:

- **proces Ojuba Titijewa.** Titijew, który po zabójstwie Natalii Estemirowej przejął kierownictwo nad czeczeńskim oddziałem Memoriału, został aresztowany w 2018 pod zarzutem posiadania narkotyków i skazany na 4 lata kolonii; łącznie w areszcie i kolonii spędził półtora roku, a jego rodzina z powodu nacisków i pogróżek musiała opuścić Czeczenię;
- **proces Żałaudi Gerijewa,** dziennikarza współpracującego z niezależnym rosyjskim portalem Węzeł Kaukaski, skazanego w 2016 r. na 3 lata za rzekome posiadanie narkotyków (odbył pełny wyrok więzienia);
- **proces Islama Nuchanowa,** aresztowanego i skazanego przez sąd (obecnie toczy się rozprawa apelacyjna). Nuchanow został porwany przez czeczeńskich policjantów w 2019 roku, po tym jak zamieścił na YouTube film pokazujący elitarne osiedle w centrum

⁵⁵ Ibid.

⁵⁶ Szersze omówienie można znaleźć w raporcie: Дарья Костромина. «Уголовные преследования за терроризм в России и злоупотребления со стороны государства: Хизб ут-Тahrir», 12.12.2018, <https://memohrc.org/sites/all/themes/memo/templates/pdf.php?pdf=/sites/default/files/hizb-ut-tahrir.pdf>

Groznego, zamieszkałe przez krewnych Kadyrowa i wysokich rangą urzędników czeczeńskich;

- pojawiały się pogróżki i naciski na dziennikarzy rosyjskich, podejmujących tematy prześladowań w Czeczenii. Przybywający do Czeczenii dziennikarze śledczy, m.in. z Nowej Gazety, są śledzeni, zatrzymywani. Pod adresem wielu z nich wypowiadali publiczne pogróżki oficjalni przedstawiciele władz Czeczenii. Przykładowo, pod adresem **Grigorija Szwedowa**, redaktora naczelnego Kaukaskiego Węzła (ww. portalu oferującego szczegółowe informacje i analizy z Kaukazu Północnego, w tym z Czeczenii) wygłaszał pogróżki Magomed Daudow, przewodniczący parlamentu Czeczenii, uważany za prawą rękę Kadyrowa i oskarżany o odpowiedzialność za liczne morderstwa. Daudow w 2017 r. we wpisie internetowym nawoływał do „rozwiązania kaukaskiego węzła”, a wobec „psa Szweda” – do „wyrwania zębów i skrócenia języka do rozmiarów standardowych”, co sam Szwedow uznał za zagrożenie dla życia – własnego oraz dziennikarzy, zawodowo opisujących sytuację w Czeczenii. Mimo złożonej przez niego skargi do Komitetu Śledczego oraz listu otwartego rosyjskich obrońców praw człowieka do prezydenta Putina, nie zostało wszczęte postępowanie śledcze w tej sprawie. Zwracano w tym kontekście uwagę, że w 2016 r. Daudow zamieścił w Internecie zdjęcie Ramzana Kadyrowa z owczarkiem kaukaskim, opatrzone podpisem „Tarzana śwędzą zęby z powodu innych psów – takich jak pekińczyk Kaliapa, jamnik Wienia i kundel Jaszka” (co stanowiło przejrystą aluzję do Igora Kaliapina, redaktora Echa Moskwy Aleksieja Wenediktowa i opozycjonisty Ilji Jaszyna). Dwa miesiące później w Grozonym doszło do pobicia Kaliapina (zob. wyżej). Również analogiczne wpisy Kadyrowa skutkowały realnymi napadami na osoby przez niego krytykowane: w 2016 r. w Instagramie Kadyrowa pojawiło się zdjęcie opozycjonisty, b. rosyjskiego premiera Michaiła Kasjanowa z nałożonym filtrem lufy karabinu – tydzień później „nieznani sprawcy” zaatakowali Kasjanowa w moskiewskiej restauracji.

14. PODSUMOWANIE

System sądownictwa Rosji w jego obecnym kształcie jest jednym z filarów, podtrzymujących autorytarny, monocentryczny model władzy skonsolidowany przez prezydenta Władimira Putina w ciągu ostatnich 20 lat. Mimo iż system sądownictwa charakteryzuje się przy tym względną sprawnością i efektywnością z punktu widzenia obywateli (którzy coraz częściej decydują się na dochodzenie w sądach swoich praw), to wszystkie niezależne i opozycyjne strategie reformy państwa zawierają **postulaty głębokiej reformy wymiaru sprawiedliwości, bowiem w jego niezawisłości upatrują warunek sine qua non trwałej zmiany ustrojowej w kierunku demokratycznym.**

Tymczasem, w Rosji postępuje proces odwrotny. Władze intensyfikują działania, które mają **zaostrzać autorytarny charakter modelu państwa** i eskalują represje wobec opozycyjnych czy nawet niezależnych od państwa instytucji, projektów czy form aktywności społecznej. Pod tym względem „pandemiczny” rok 2020 był rekordowy: z inicjatywy Kremla nie tylko znowelizowano rosyjską Konstytucję, formalizując na poziomie prawnym demontaż trójpodziału władz (w tym **podporządkowanie systemu sądowniczego ośrodkowi prezydenckiemu**), ale też uchwalono rekordową liczbę ustaw represyjnych. Wśród tych ustaw są przepisy dotyczące „agentów zagranicznych” (rozszerzenie tego statusu i związanych z nim ograniczeń na kolejne kategorie organizacji i osób fizycznych), dalsze ograniczenia w prawie do zgromadzeń, zacieśnianie kontroli nad treściami w Internecie, zaostrzenie odpowiedzialności administracyjnej i karnej za nieposłuszeństwo wobec policji, ale także wzmocnienie ochrony życia prywatnego i danych majątkowych funkcjonariuszy organów siłowych i urzędników, co ma utrudniać prowadzenie śledztw dziennikarskich.

Problem rosnącej represyjności modelu państwa oraz wykorzystywania przez Kreml systemu sądowniczego do konsolidacji swojej władzy, wydaje się być najbardziej dotkliwym problemem dla opozycji czy oponentów Kremla. Zwykły obywatel w kontaktach z państwem, w tym w sądach, najczęściej koncentruje się na kwestiach dalekich od polityki, głównie konkretnych sprawach bytowych. Jednak „apolityczność” problemów zwykłego człowieka jest jedynie pozorna. Brak faktycznej

niezawisłości sądownictwa i jego podporządkowanie głównemu ośrodkowi władzy łączy się z szerszym problemem – braku kontroli społecznej nad władzą, stałym rozszerzaniem uprawnień i faktyczną bezkarnością organów państwa, w tym struktur siłowych, wobec których obywatel często bywa bezbronny. W wielu sprawach gospodarczych czy nawet drobnych i lokalnych, lecz wchodzących w jakiś konflikt czy zatarg z organami państwa i jego przedstawicielami, obywatel narażony jest na brak równego traktowania i wpływ nieformalnych mechanizmów, chroniących interesy państwa i jego przedstawicieli.

Równocześnie, mimo tych niesprzyjających uwarunkowań politycznych, w **rosyjskim społeczeństwie postępują stopniowe zmiany głębszych postaw i wartości**, powolne lecz widoczne odchodzenie od wzorców patriarchalnych, etatystycznych w kierunku demokratycznych i obywatelskich. Socjologowie w pogłębionych badaniach konstatują spadek wśród obywateli zapotrzebowania na rządy silnej ręki, zwiększenie gotowości do przyjmowania odpowiedzialności za siebie i kraj, wzrost oddolnej aktywności, choć najczęściej niepolitycznej (charytatywnej, ekologicznej, miejskiej i in.). Rosjanie, dzięki powszechnemu dostępowi do Internetu, wykazują też rosnącą odporność na działanie państwowej propagandy, stopniowo przejmują niektóre globalne trendy obyczajowe i lifestylowe. Jak już wspomniano w niniejszym raporcie, **rośnie ich świadomość prawna oraz gotowość do poszukiwania skutecznych instrumentów obrony swoich interesów, w tym na drodze sądowej**. Kierunki ewolucji systemu władzy oraz społeczeństwa mają więc charakter przeciwstawny i mogą w którymś momencie doprowadzić do poważnego zderzenia interesów dużej części społeczeństwa i coraz bardziej represyjnej władzy.

O Autorze

Jadwiga Rogoża – wieloletnia pracowniczka Ośrodka Studiów Wschodnich, analityczka Zespołu Rosyjskiego. W latach 2015-2018 pracowała jako radca Ambasady RP w Moskwie. Obecnie współpracuje z administracją państwową, instytucjami UE, organizacjami pozarządowymi oraz periodykami specjalizującymi się w tematyce rosyjskiej i wschodniej, m.in. Nową Europą Wschodnią.

Główne zainteresowania badawcze to kwestie polityczne, społeczne i kulturowe w Rosji.